

**gemeente
gouda**

graven in een gracht

archeologisch onderzoek
bij de rioolaanleg in de nieuwehaven te gouda

afdeling stadsvernieuwing
volkshuisvesting en
monumentenzorg
postbus 1086, 2800 bb gouda

graven in een gracht

archeologisch onderzoek
bij de rioolaanleg in de nieuwehaven te gouda

colofon

Dit is een uitgave van de afdeling
Stadsvernieuwing, Volkshuisvesting en
Monumentenzorg van de gemeente Gouda.

tekst
R. S. Kok

afbeeldingen
A. de Bruyn (17)
P. Daelmans (40-42)
J. van Dam (11 (tek))
Golda (1)
mevrouw J. de Keijzer-Prinsenber
(35, 36b, 38b)
mevrouw L. Kern (43, 46 (tek), 47)
R. S. Kok (2, 6, 7)
G. A. van Leeuwen (11-16, 18, 19, 21-27, 29,
31-34, 36a, 37, 38a, 39a, 45, 46)
P. C. Peters (44)
A. Prinsen (28, 30)
SAHM (4, 8, 9)
H. van Uunen (10)

layout en druk
afdeling Grafische Vormgeving
gemeente Gouda

Gouda, februari 1997

Overname van teksten is toegestaan met nadruk-
kelijke bronvermelding.

inhoud

pagina

Samenvatting	6
Hoofdstuk 1 - Inleiding	7
Hoofdstuk 2 - Onderzoek	9
2.1. Historisch overzicht	9
2.2. Werkwijze rioolaanleg	10
2.3. Verwachtingen	11
2.4. Onderzoeksmethode	11
Hoofdstuk 3 - De bruggen	13
Hoofdstuk 4 - Vondsten	15
4.1. Inleiding	15
4.2. Aardewerk	15
4.3. Kleipijpen en pijparden voorwerpen	19
4.4. Metaal	25
4.5. Glas	29
4.6. Bot en benen voorwerpen, M. van Dasselaar	33
4.7. Leer en textiel	35
Hoofdstuk 5 - Conclusie	39
Bijlagen	
Literatuur	41
Bijlage 1: Financiële verantwoording	43
Bijlage 2: Aardewerk	44
Bijlage 3: Kleipijpen	45
Bijlage 4: Munten	49
Bijlage 5: Bot en benen voorwerpen	50

samenvatting

In de zomer van 1995 is een archeologisch onderzoek uitgevoerd bij de aanleg van de riolering in de Nieuwehaven te Gouda. Tijdens het onderzoek is een grote hoeveelheid vondsten verzameld, die tussen 1350 en 1940 in de gracht terecht zijn gekomen. Bij het verwijderen van de fundamenten van twee verdwenen bruggen zijn waarnemingen gedaan en gegevens verzameld over de constructie van de bruggen.

Het onderzoek geeft een beeld van het wonen en het werken langs de gracht gedurende een periode van bijna zes eeuwen. De vondsten van bijvoorbeeld keukengerei, glaswerk, speelgoed en schoeisel belichten uiteenlopende aspecten van het dagelijks leven in verschillende perioden. Zo komt de 'pruikentijd' tot leven door een verenkrulmesje, waaierfragmenten, Oranjepijpen en flesjes met kwakzalfmiddeltjes. 'Grootmoeders tijd' herleeft door rijglaarsjes, Boldoot, levertraan en emailen keukengerei. Tijdloos zijn de gereed-

schappen en kinderspeeltjes. Andere voorwerpen geven informatie over de ambachtelijke activiteiten. Zo kunnen de verschillende stadia van de pijpenproductie in beeld worden gebracht. Een aantal vondsten kan worden gekoppeld aan archiefgegevens over bewoners. Zo is één pijpenstort afkomstig van een werkplaats waar een eeuw lang pijpenmakers actief zijn geweest. Behalve kleipijpen zijn ook andere Goudse producten gevonden. Verschillende aardewerkvormen zijn van lokale herkomst en op de lepels zijn merken van Goudse tinnengieters ontdekt.

Dit rapport geeft een eerste overzicht van de vondsten uit de Nieuwehaven. Het onderzoek heeft nieuwe voorwerpen en nieuwe merken opgeleverd, alsmede een aantal onbekende voorwerpen dat nog om determinatie vraagt. In ieder geval is duidelijk geworden wat de waarde kan zijn van de archeologische begeleiding van rioolaanleg.

1

inleiding

In voorjaar en zomer van 1995 is de riolering vervangen in de Nieuwehaven, een gedempte gracht aan de rand van de Goudse binnenstad. Aangezien bij de werkzaamheden de oude grachtvulling zou worden geroerd, heeft de gemeente Gouda besloten de rioleringswerkzaamheden te laten volgen door een archeoloog. Doel van dit onderzoek was het veilig stellen van de historische informatie die in de vorm van vondsten en fundamenten lag opgeslagen in de grachtvulling. De coördinatie van het project (nummer 9502) was in handen van de project-archeoloog in dienst van de gemeente en de uitvoering werd hoofdzakelijk gedaan door de vrijwilligers van de Archeologische Vereniging Golda. Het veldwerk werd uitgevoerd van 21 april tot en met 7 oktober 1995. De feestelijke opening van de heringerichte Nieuwehaven vond plaats op zaterdag 8 juni 1996. Ter gelegenheid hiervan waren onder de titel 'Oude vondsten uit de Nieuwehaven' een maand lang bodemvondsten tentoongesteld in etalages van winkeliers aan de Nieuwehaven en de Kleiwegstraat (afbeelding 1 en 2). Voor deze vorm van

afbeelding 2:
de presentatie van het
onderzoek bij de opening
van de herinrichting van
de Nieuwehaven.

presentatie is gekozen om door een lage drempel een groot publiek te bereiken en om de vondsten op de plaats van het onderzoek zelf te kunnen presenteren.

Dit rapport presenteert de opzet en de resultaten van het onderzoek. Na een kort historisch overzicht van de werkwijze van de rioolaanleg worden in hoofdstuk 2 de verwachtingen en de methode van onderzoek besproken. In hoofdstuk 3 komt het onderzoek aan de bruggenhoofden aan de orde en in hoofdstuk 4 worden de vondsten per materiaalgroep besproken. Per materiaalsoort wordt een aantal deels terugkerende thema's behandeld. Het rapport wordt afgesloten met de conclusies in hoofdstuk 5. Voor dateringen wordt in het rapport de volgende schrijfwijze gehanteerd: 16A eerste helft zestiende eeuw, 16a eerste kwart zestiende eeuw, enzovoort.

Het archeologisch onderzoek aan de Nieuwehaven is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Provincie Zuid-Holland, Bureau Cultuur en is aangemeld bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Een financieel overzicht is opgenomen in bijlage 1. Naast de gemeentelijke project-archeoloog en de vrijwilligers van Golda heeft een groot aantal mensen meegewerkt aan het onderzoek. Voor de plezierige samenwerking en de bereidwillige medewerking is dank verschuldigd aan de heer Th. Bloemsma (uitvoerder firma Mourik) en zijn medewerkers en aan de heren F. H. van Aagten en A. Joling (gemeente Gouda, afdeling Civiele Werken).

**"OUDE VONDSTEN uit
NIEUWEHAVEN"**
Archeologische Vereniging Golda

**PRESENTATIE VAN
BODEMVONDSTEN**
in de etalages aan de
Nieuwehaven/Kleiwegstraat

8 juni
tot en met
8 juli

Een van de vele voorwerpen die in de Nieuwehaven werd gevonden (Foto: Pim Mul/Gemeente Gouda)

Postbus 438
2800 AK Gouda

In samenwerking met de Gemeente Gouda redde de Archeologische Vereniging Golda een unieke hoeveelheid materiaal bij de aanleg van de riolering aan de Nieuwehaven

afbeelding 1: poster
tentoonstelling
'Oude vondsten uit de
Nieuwehaven'.

afbeelding 3:
de binnenstad van Gouda
met daarop aangegeven
de Nieuwehaven;
1. Nieuwehaven
2. Hoge Gouwe
3. Kattensingel
4. Lange Dwarsstraat
5. Vrouwesteeg
6. Kleiwegstraat.

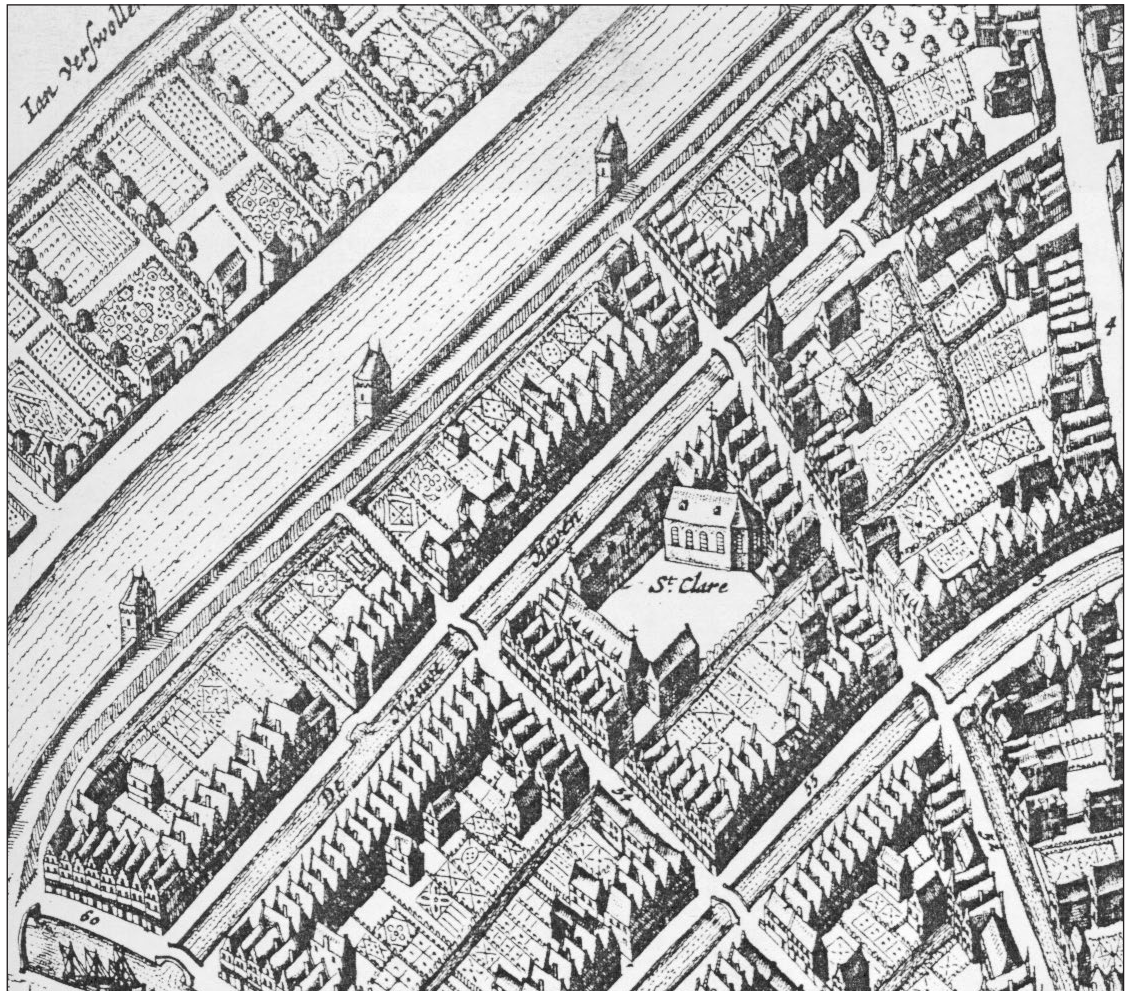
2

onderzoek

2.1. historisch overzicht

De straatnaam Nieuwehaven herinnert aan de gracht die tot 1940 aan de noordwestzijde van de Goudse binnenstad lag (afbeelding 3 en 4). De naam diende ter onderscheiding van de reeds bestaande Haven en komt in 1365 voor het eerst in de archieven voor. De gracht werd aangelegd om het aantal ligplaatsen voor binnenvaartschepen uit te breiden en was dan ook geen doorgaande vaarroute. Hij kwam in het zuidwesten uit op de Gouwe en was in het noordoosten door een smal

afbuigend watertje verbonden met de binnenvestgracht langs de Kattensingel. Over de Nieuwehaven lagen vier bruggen. Van zuid naar noord waren dit de St. Remigius- of St. Remeijnsbrug bij de Lage Gouwe, de Vuilsteegbrug tussen de Lange en Korte Dwarsstraat, de Onze Lieve Vrouwebrug tussen de Vrouwesteeg en de Vrouwevestesteeg en een naamloze kwakel (houten trappenbrug) bij de Kleiwegstraat. Aan de gracht lagen een klooster en twee kapellen. Het Clarissenklooster ontstond

afbeelding 4:
uitsnede uit de stadsplat-
tegrond van Covens en
Mortier, 1648.

afbeelding 5:
het dempen van de
Nieuwehaven.

in het midden van de vijftiende eeuw en werd geleidelijk uitgebreid door de aankoop van naburige panden. Nadat het klooster in 1592 werd opgeheven was in de gebouwen tot 1585 een weefhuis gevestigd. Na afbraak werd het terrein als stadstimmerwerf gebruikt. Het klooster lag op de plaats van de huidige brandweerkazerne. Op de hoek van de Lage Gouwe lag de St. Remigiuskapel. Over deze kapel is verder weinig bekend. Van de Onze Lieve Vrouwekapel staat nu nog de gelijknamige toren. De kapel werd rond 1490 gesticht en op de toren na in 1585 afgebroken. Bij de kapel lag ook een kerkhof. In de zeventiende eeuw werden aan de gracht zeven hofjes gesticht. Hiervan bestaan nu alleen nog de hofjes van Letmaet en Cincq. De Nieuwehaven stond bekend als een centrum van kleipijpen- en aardewerkindustrie. Zo werd vanaf 1686 aan de gracht een wekelijkse pijpenmarkt gehouden. Uit archiefonderzoek naar de bewoners van de Nieuwehaven blijkt dat er een grote variëteit aan ambachtslieden gewoond en mogelijk ook gewerkt heeft¹. De Nieuwehaven werd in 1939/1940 met zand gedempt nadat tussen de kademuren een riolering was aangelegd (afbeelding 5). Een fotobijschrift uit een krant van 5 april 1940 luidt: 'De bewoners zien met vreugde het dempingswerk vorderen.' Het westdeel van deze riolering werd in 1964 vervangen. In 1995 is ten slotte een geheel nieuw riool aangelegd en de straat heringericht.

2.2. werkwijze rioolaanleg

Voorafgaand aan de werkzaamheden zijn groundboringen gezet als onderdeel van milieutechnisch onderzoek. Uit de 21 boringen kan worden afgeleid dat de bodem tot minimaal 3,29 m en maximaal 5,46 m -NAP is geroerd door het graven van de gracht; de bestrating in de Nieuwehaven ligt rond 0 m NAP. De natuurlijke bodemopbouw bestaat uit klei op veen. De top van het veen ligt tussen de 3,98 m en 5,30 m -NAP. Het riool heeft een afschot (verloop) naar de Lage Gouwe; de maximale ontgravingsdiepte is hier 4,20 m -NAP en neemt geleidelijk af tot 3,50 m -NAP aan de kant van de Kleiwegstraat. Dit betekent dat de bodem van de rioolsleuf gedeeltelijk onder de oorspronkelijke bodem van de gracht ligt. Voor het graven van de sleuf werden stalen damwanden geslagen op circa 5,80 m van elkaar; dit is binnen de kademuren van de gracht. De voormalige bruggenhoofden lagen zodoende binnen de damwanden. De rioolsleuf werd van de Gouwe naar de Kleiwegstraat gegraven door een kraan die stond opgesteld op dwars over de damwanden liggende rijplaten (afbeelding 6). De uitgegraven grond werd opgeslagen in een tijdelijk depot op het Bolwerkterrein en vervolgens als ophogingsmateriaal gestort op een terrein in Gouda Goverwelle.

¹ Dit onderzoek is uitgevoerd door de heer P. Mensert (Golda).

afbeelding 6:
de werksleuf met op de
voorground een aantal
vondsten.

2.3. verwachtingen

Op basis van de historische gegevens en de werkwijze van de rioolaanleg zijn voorafgaand aan het onderzoek verwachtingen opgesteld. In de eerste plaats kwamen de bruggenhoofden beschikbaar voor onderzoek. De fundamenten kunnen informatie geven over datering en constructie van de bruggen. In de tweede plaats kan gekeken worden naar de aanwezigheid van vondsten in de ongestoorde grond onder de grachtvulling. Vondsten uit deze laag kunnen informatie geven over de vroegste geschiedenis van Gouda. In de derde plaats kunnen vondsten verzameld worden uit de

grachtvulling. Deze vondsten geven informatie over de bewoning en de nijverheid langs de gracht van circa 1350 tot 1940. Het materiaal uit de gracht beslaat in principe een periode van zes eeuwen. Door uitdiepen en schonen van de gracht kunnen echter vondsten zijn verdwenen.

2.4. onderzoeksmethode

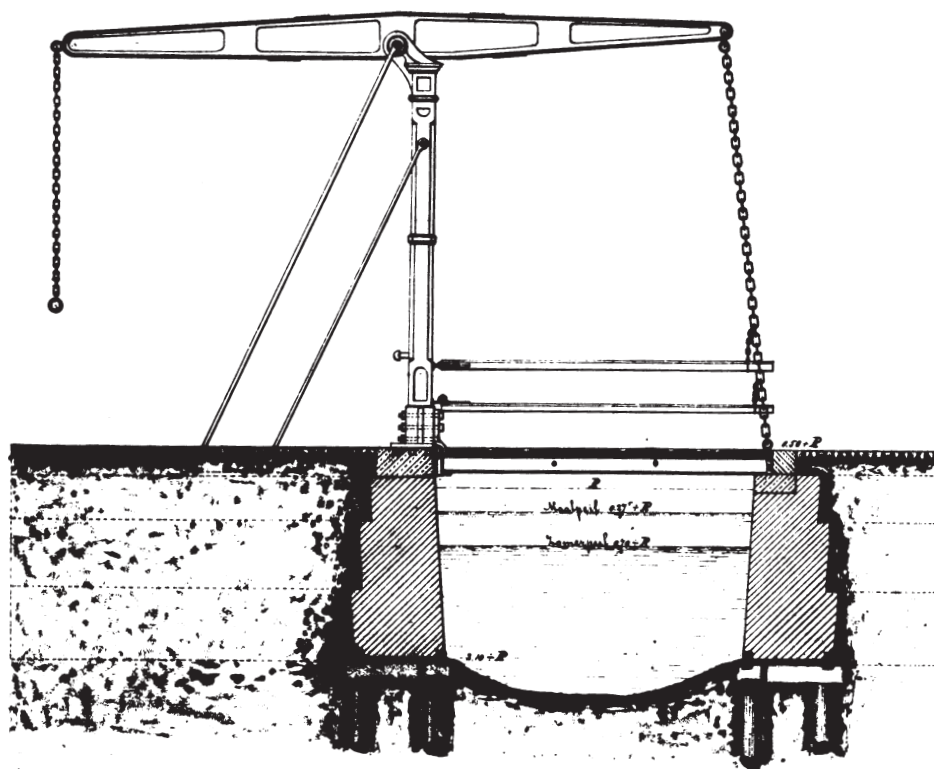
Tijdens de rioleringswerkzaamheden bestond de mogelijkheid tot het uitvoeren van archeologisch onderzoek. In het bestek was hierover onder 'Bijbehorende verplichtingen' een artikel opgenomen. Het onderzoek vond plaats in de sleuf en op de stort. Tijdens de werkzaamheden in de sleuf konden door één persoon waarnemingen worden gedaan en vondsten worden verzameld. Met name langs en in de uitsparingen van de damwanden kon veel vondstmateriaal worden geborgen. De bruggenhoofden zijn tijdens het slopen gefotografeerd en waar mogelijk opgemeten. Ook zijn baksteenformaten genoteerd. De stort lag op een met hekken afgesloten bouwterrein. Hier kon door een groot aantal mensen niet alleen overdag, maar ook 's avonds en in het weekend worden gewerkt.

Zowel in de sleuf als op de stort zijn de vondsten verzameld op het oog, met een metaaldetector en met een zeef. Gezien de grote hoeveelheid materiaal zijn alleen hele of anderszins dateerbare voorwerpen meegenomen. Om de periode van zes eeuwen zo volledig mogelijk in beeld te brengen, is niet geselecteerd op ouderdom. Alle vondsten zijn afkomstig uit de grachtvulling, waarin tijdens het onderzoek geen stratigrafisch (= laagsgewijs) onderscheid gemaakt kon worden. Het materiaal is per dag verzameld waarbij de datum als vondstnummer dient. Bij de registratie is onderscheid gemaakt tussen vondsten uit de sleuf en van de stort. Doordat de voortgang van de graafwerkzaamheden bekend is, kan een relatie worden gelegd tussen de vondsten uit de sleuf en de huizen langs de gracht. Om ook de herkomst van de stortvondsten zoveel mogelijk te kunnen bepalen, is bijgehouden voor welke huisnummers de gestorte grond afkomstig was.

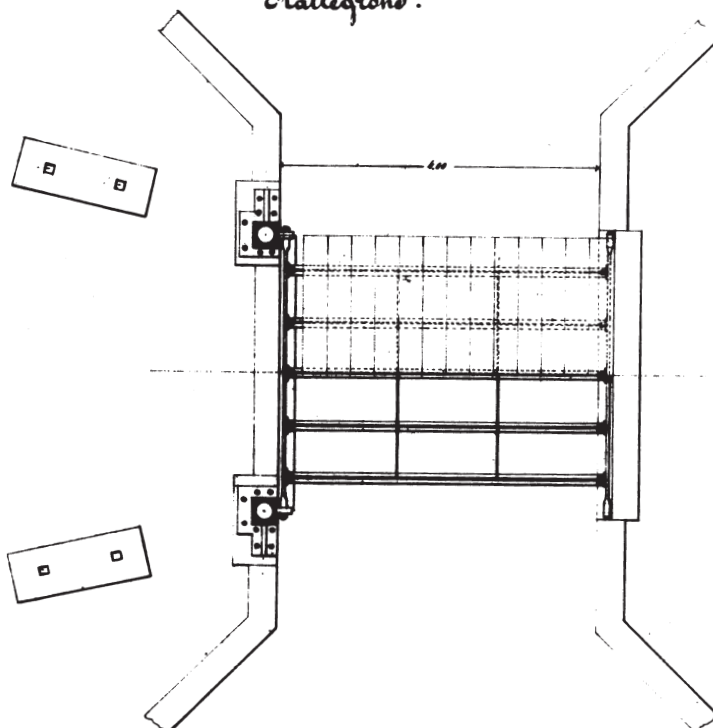
Het onderzoek heeft veel hinder ondervonden van graafactiviteiten door onbevoegden (zogenaamde 'schatgravers'²). Activiteiten van onbevoegden in de sleuf hebben één keer geleid tot vertraging van de rioleringswerkzaamheden. De personen zijn door de politie uit de sleuf verwijderd en de vondsten in beslag genomen.

2 De op het project aangetroffen schatgravers bleken afkomstig uit: Den Haag, Eindhoven, Gouda, Lopik, Maarssen, Mijdrecht, Rotterdam en Schoonhoven.

Zyaaanricht.

Plattegrond.

afbeelding 8: (links)
'Ontwerp voor eene
IJzeren Ophaalbrug
tegenover de Vuilesteeg
te Gouda' uit 1872
(SAHM, 2202 H32).

3

de bruggen

In het tracé van de rioleringsleuf lagen de bruggenhoofden van twee bruggen: de Vuilsteegbrug tussen de Lange en Korte Dwarsstraat en de Onze Lieve Vrouwebrug tussen de Vrouwesteeg en de Vrouwesteeg. Het stalen damwandtracé was gepland door de bruggenhoofden heen. De damwandplaten bleken echter niet door de hoofden heen geslagen te kunnen worden, zodat de funderingen moesten worden verwijderd. Tijdens en na het verwijderen kon worden waargenomen en opgemeten.

Van beide hoofden van de Vuilsteegbrug konden gegevens worden verzameld. Van het zuidelijke hoofd zijn enkele muurfragmenten na verwijdering opgemeten. Het betrof een hoekfragment met blokken natuursteen en enkele losse natuursteenblokken. Deze blokken zijn van een grijze hardsteen en het grootste fragment had afmetingen van 30 x 31 x 57 cm. De rechthoekige blokken lagen afwisselend haaks op elkaar ingemetseld op de hoeken van de doorvaartopening. De zijkanten van het bruggenhoofd waren voorzien van platen

afbeelding 7:
de zuidmuur van het noordelijke bruggenhoofd van de Vuilsteegbrug.

van dezelfde steensoort voorzien van verticale groeven. Het metselwerk bestond uit gele ijsselsteen en de maat van de bakstenen varieerde van 3,8 x 7 x 15,5 cm tot 4,5 x 8 x 18 cm en wordt 17B gedateerd³.

Het noordelijk bruggenhoofd van de Vuilsteegbrug kon voor het verwijderen worden bekeken en gefotografeerd. In de muur waren op een onderlinge afstand van ongeveer 1,25 m vier muurankers zichtbaar (afbeelding 7). Na het verwijderen kon een groot fragment muurwerk worden opgemeten. De muur had een dikte van ongeveer 1,25 m. Voor het bruggenhoofd bleek later een muur van ongeveer 0,25 m dik te zijn gezet. Mogelijk hielden de muurankers met deze voorzetmuur verband. Het metselwerk bestond uit gele ijsselstenen met daaronder rode bakstenen van een groter formaat. De ijsselstenen uit de binnenzijde van de muur variëren van 4 x 9 x 17 tot 4,5 x 8,5 x 18 cm en worden in de zestiende eeuw gedateerd. Van de rode stenen is een maat bekend van 3,5 x 11 x 22 cm, die op een datering 15A lijkt te wijzen.

De baksteenformaten leveren dus drie verschillende dateringen (15A, 16 en 17B), die wellicht overeenkomen met drie bouwfasen van de brug. De jongste datering van het zuidelijke hoofd (17B) is mogelijk afkomstig van een niet waargenomen voorzetmuur. Over de fundering van beide hoofden is niet meer bekend dan dat er ronde houten palen en houten planken in werden gebruikt. Hiervoor kan verwezen worden naar een aantal zeventiende eeuwse bruggen dat in Leiden is onderzocht. Drie daar onderzochte bruggen waren gefundeerd op een houten funderingsvloer rustend op een balkenroosterwerk met paalfundering (Barendregt 1983, 1990 en 1992). De gevonden planken wijzen erop dat ook bij de Vuilsteegbrug een houten funderingsvloer is gebruikt.

Het is niet bekend hoe oud de verbinding is tussen de Lange en de Korte Dwarsstraat. Eén van de

3 De datering van de baksteenformaten is verricht door de heer C. J. W. Akkerman (Golda).

afbeelding 9:
de Vuilsteegbrug
omstreeks 1939, vanuit
het noordwesten (SAHM,
foto-archief 72.797).

oudste afbeeldingen is die op de kaart van Jacob van Deventer (circa 1560). Op de kaart van Covens en Mortier uit 1648 staat de brug als een vaste brug afgebeeld, maar dat geldt voor bijna alle bruggen in de binnenstad, dus daar mag geen waarde aan worden gehecht (zie afbeelding 4). In het archief bevindt zich het 'Ontwerp voor eene IJzeren Ophaalbrug tegenover de Vuilesteeg te Gouda' uit 1872. Het betreft een ophaalbrug met een ijzeren ligger en een houten wegdek. Nadere bouwtechnische gegevens van deze brug zijn niet bekend. De tekening geeft ook een doorsnede van beide bruggenhoofden met fundering, maar maakt helaas niet duidelijk of het hier gaat om een nieuw te bouwen of om een reeds bestaande fundering. Gezien de aangetroffen baksteenformaten gaat het hier (deels) om een oude fundering. Een balkenrooster met palen lijkt hier inderdaad deel van uit te maken (afbeelding 8 en 9).

Van de Onze Lieve Vrouwebrug kon eveneens een aantal muurfragmenten worden opgemeten. Het gaat om een muur die aan de onderzijde 1,30 m dik is en aan de bovenzijde 0,90 m. De muur stond op houten planken en balken (afbeelding 10).

afbeelding 10:
de muur van de Onze
Lieve Vrouwebrug met
daaronder funderings-
balken.

4

de vondsten

4.1. inleiding

Het uitgangspunt bij de bestudering van het vondstmateriaal uit de Nieuwehaven was dat de vondsten informatie geven over wonen en werken aan de gracht door de eeuwen heen. De vondsten zijn afkomstig uit de grachtvulling die is ontstaan door de ophoging van materiaal gedurende zes eeuwen. Uit vergelijkbaar onderzoek in andere steden blijkt dat grachtvullingen een schat aan informatie kunnen verbergen⁴. In dergelijke natte omstandigheden blijft organisch materiaal zoals bot, leer en textiel uitstekend bewaard. Grachtvullingen hebben echter het nadeel dat ze doorgaans in een lange tijdsperiode zijn gevormd. Dit bemoeilijkt de datering van het materiaal. De vondsten uit de Nieuwehaven kunnen niet in verband worden gebracht met de gelaagdheid in de grachtvulling, zodat de vondsten uitsluitend gedateerd kunnen worden op basis van vorm- en andere kenmerken. Hierbij is het vergelijken met goed gedateerde vondsten uit andere opgravingen van groot belang. Gezien de enorme hoeveelheid aan voorwerpen moesten bij de uitwerking keuzes worden gemaakt⁵. In de eerste plaats hebben de vondsten uit de sleuf voorrang gekregen. Van deze vondsten is de (globale) herkomst bekend en zou mogelijk een directe relatie gelegd kunnen worden met de huizen langs de gracht. In de tweede plaats gaat de belangstelling vooral uit naar Goudse producten. Zo zou productie-afval wellicht in verband gebracht kunnen worden met uit het archief bekende ambachtslieden. Tot slot worden ook bijzondere vondsten besproken, waaronder voorwerpen die niet eerder in Gouda zijn gevonden en vondsten die er in publicaties doorgaans bekaaid vanaf komen, zoals 'kitsch' en email.

Voor de meeste vondstcategorieën geldt dat met de uitwerking slechts een begin kon worden gemaakt. Alleen het bot en de benen voorwerpen zijn volledig beschreven. Getracht is in ieder geval een algemene indruk van het materiaal te krijgen.

Hoe groot is de variatie aan voorwerpen, wat zijn de dateringen en wat zijn de mogelijkheden voor onderzoek? Per materiaalcategorie wordt aangegeven wat de uitgangspunten waren bij de bestudering van die categorie. Ook wordt stilgestaan bij de vraag hoe de betreffende vondsten in de gracht terecht zijn gekomen. Van elke materiaalcategorie wordt een aantal vondstgroepen uitgelicht. Hierbij is voor zover mogelijk gekozen voor terugkerende thema's, zoals (lokale) productie, voedselbereiding of speelgoed.

4.2. aardewerk⁶

Het aardewerk vormt de meest omvangrijke vondstgroep uit het onderzoek in de Nieuwehaven. Er is een breed scala aan gebruiksvoorwerpen gevonden van steengoed, rood- en witbakkend aardewerk, porselein en industrieel aardewerk. In de meeste gevallen gaat het om voorwerpen die door breuk onbruikbaar waren geworden en zijn weggegooid. De mogelijkheden bij de bestudering van het aardewerk uit de Nieuwehaven worden bepaald door de vondstomstandigheden. De vondsten kunnen bijvoorbeeld niet nauwkeurig worden gedateerd en zijn in de meeste gevallen niet aan bepaalde huishoudens toe te schrijven. Bij de bestudering is vooral gekeken naar lokale productie. Verder worden enkele opvallende importen besproken en wordt ook aandacht besteed aan speelgoed en 'kitsch'.

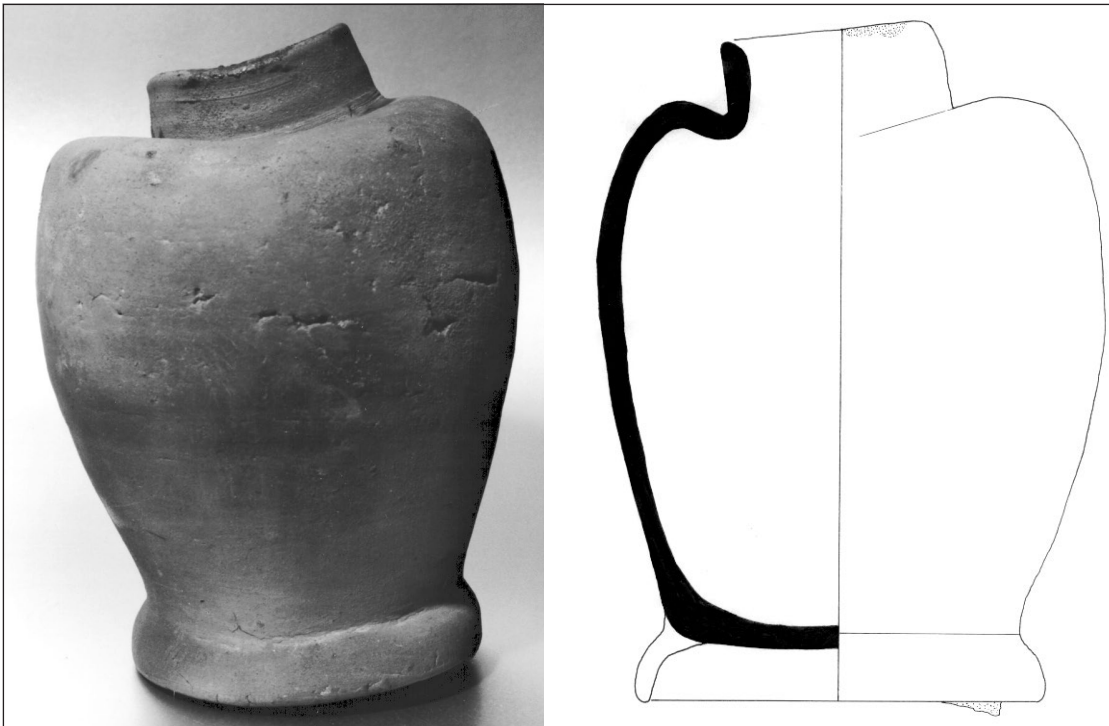
oudste vondsten

De oudste vondsten van aardewerk uit de Nieuwehaven zijn fragmenten van grijs aardewerk en van steengoed. Steengoed is een zeer hard gebakken aardewerksoort die vanaf het begin van de veertiende eeuw in het Duitse Rijnland werd geproduceerd. Het merendeel van de gevonden fragmenten vertoont kenmerken van het steengoed uit het bekende productie-centrum Siegburg, een plaatsje in de omgeving van Keulen aan de Sieg, een zijrivier van de Rijn. Een enkel fragment

4 Bijvoorbeeld het onderzoek in de zogenaamde Marktenroute in Leiden (Bitter 1992, Wijngaarden-Bakker en Maliepaard 1992) en in de voormalige Dolhuisgracht eveneens in Leiden (Land 1984).

5 Mijn hartelijke dank gaat uit naar de heren M. Bartels (ROB), J. Kottman (ROB) en M. Klomp (IPP), voor hun waardevolle bijdrage aan de uitwerking.

6 Het aardewerk is onderzocht door de heren C. J. W. Akkerman en J. van Dam (beiden Golda), met dank aan de heer M. Bartels (ROB).

afbeelding 11:
misbaksel van een
strooppot (h 19,5 cm).

heeft kenmerken van een ander bekend centrum: Langerwehe aan de Ruhr. Het steengoed uit Siegburg werd in grote hoeveelheden naar onze streken geïmporteerd. Het oudste Siegburger steengoed uit de Nieuwehaven wordt gedateerd in de veertiende eeuw. Het steengoed uit Langerwehe dateert uit de vijftiende eeuw. Van plaatselijk vervaardigd aardewerk uit deze periode is slechts één fragment grijs aardewerk gevonden, dat in de veertiende of vijftiende eeuw kan worden gedateerd.

import-aardewerk

Behalve het hierboven genoemde Duitse steengoed heeft het onderzoek aan de Nieuwehaven ook een behoorlijke hoeveelheid ander import-aardewerk opgeleverd. Het geeft een beeld van de handelsbetrekkingen in de loop der eeuwen. Bijzonder is een fragment van een bord uit het Spaanse Valencia. Het opmerkelijke aan dit aardewerk is de fraaie glans die over de beschilderde bovenzijde ligt. Dit zogenaamde lusterglazuur is kenmerkend voor dit aardewerk dat verwant is aan het bekende majolica, een aardewerksoort die vanaf de veertiende eeuw vanuit het Middellandse Zeegebied in onze streken werd geïmporteerd. Het gaat vooral om borden die aan de voorzijde zijn voorzien van wit tinglazuur en aan de achterzijde van doorschijnend loodglazuur. Het fragment is te dateren in de vijftiende eeuw. Een ander, minder bekend type aardewerk is het witbakkend aardewerk uit het Noordfranse Beauvais. Kenmerkend is het groene, gele en bruine glazuur

en de ingekraste versiering (sgraffitotechniek). In de Nieuwehaven is een bordfragment uit de eerste helft van de zestiende eeuw gevonden. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw werd door de schepen van de VOC porselein geïmporteerd uit China en Japan. Het gaat vooral om koppen en schotels voor het drinken van thee. In de achttiende eeuw werd het Engelse aardewerk een geduchte concurrent van het Nederlandse aardewerk en met name van het Delftse tinglazuur-aardewerk of faience. Vooral uit Staffordshire zijn verschillende producten aangetroffen waaronder een fraai koffiefilter met reliëfversiering geïnspireerd op de klassieke oudheid. Creamware en pearlware zijn andere bekende Engelse soorten witbakkend aardewerk met een witte glazuur, meestal zonder versiering. Aan de Nieuwehaven werden onder andere fragmenten van kommen en borden van dit Engelse aardewerk gevonden. Ten slotte noemen we nog de vondst van een bijna complete kan van zogenaamde Bunzlauer waar uit het Poolse Bolaslewic. Dit aardewerk kwam na 1880 in Nederland en heeft de markt tot 1940 volledig verzadigd.

lokale productie

Een deel van het aardewerk is in Gouda zelf geproduceerd. Uit archiefonderzoek is bekend dat aan de Nieuwehaven meerdere pottenbakkers actief zijn geweest. Zo zijn van pottenbakkerij De Spaarpot (Nieuwehaven 215) alle eigenaars bekend tussen 1632 en 1823. De vraag is nu welke informatie het archeologisch onderzoek heeft

afbeelding 12:
 een aantal miniatuur-
 voorwerpen van
 witbakkend
 aardewerk:
 1. komfoortje;
 2. potje;
 3. theepotje;
 4. potje;
 5. bordje;
 6. olielampje;
 7. bordje.

opgeleverd over de lokale productie. De vondst van proenen wijst erop dat aan de Nieuwehaven het eerder genoemde majolica werd gemaakt⁷. Bij de bestudering van het materiaal is echter vooral gelet op de producten van witbakkend aardewerk. Het gebruik van witbakkende klei met een groene glazuur wordt namelijk over het algemeen als typisch 'Gouds' aangemerkt. Naar mag worden aangenomen is een groot deel van dit soort aardewerk door lokale pottenbakkers gemaakt. De herkomst is moeilijk met zekerheid te bepalen. Zo zal veel aardewerk dat in Gouda werd verhandeld uit andere plaatsen afkomstig zijn geweest. Met name Bergen op Zoom is eeuwenlang een concurrent geweest voor de Goudse pottenbakkers. Bovendien werden in de verschillende centra dezelfde producten gemaakt. Vondsten van pottenbakkersafval kunnen meer duidelijkheid verschaffen over de specifieke vormen van het Goudse aardewerk.

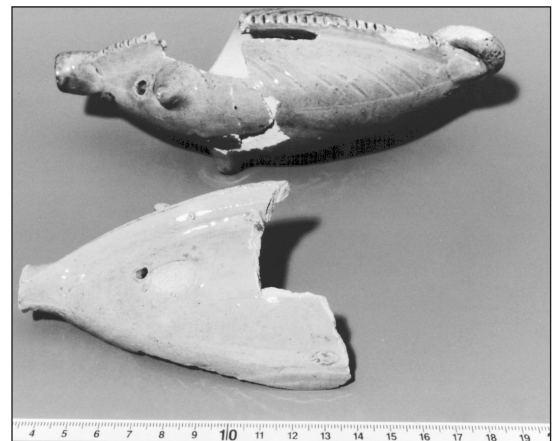
Tot nu toe zijn tien voorwerpen aangemerkt als Gouds, waarvan acht van 'Gouds wit' (bijlage 2). Geen van de producten kan aan een specifieke pottenbakkerij worden toegewezen. De enkele misbakfels zijn vrijwel zeker van een lokale pottenbakker afkomstig, aangezien mag worden aangenomen dat afval dicht in de buurt van de productieplek werd weggegooid. Een duidelijk misbakfel is de zeventiende eeuwse strooppot (afbeelding 11). De pot is gemaakt van rood aardewerk en tijdens het bakken ingezakt. Aan de onderkant bevindt zich nog een aangebakken aardewerkfragment. Onder het Gouds wit wordt een opvallende plaats ingenomen door miniatuurvoorwerpen zoals potjes, bordjes, een komfoortje en een theepotje (afbeelding 12). Verder zijn een vogelfluitje en een aantal fragmenten van spaarvarkens gevonden (afbeelding 13 en 14). De staart van het vogeltje is het mondstuk en de lucht kan ontsnappen door twee gaatjes in de bovenzijde. Door het vogeltje met een beetje water te vullen en vervolgens te blazen ontstaat een vogel-achtig gefluit. De spaarpotten werden tot in deze eeuw gemaakt door de firma Goedewaagen in Gouda. Vogeltje en varkens worden negentiende/ twintigste eeuw gedateerd.

Een bijzondere aardewerkvorm is mogelijk ook van Goudse makelij. Het komt zelden voor dat op een vondst geschreven staat wat het is. Dit is het geval bij een diablo-vormige pot. Het opschrift maakt duidelijk dat het een waterfilter is (afbeelding 15). Dergelijke filters werden gebruikt om drinkwater te maken van bijvoorbeeld regenwater. Het filter uit de Nieuwehaven heeft een hoogte van 42-43 cm. De bovenzijde heeft een diameter van 37,5 cm, de taille 22 cm en de onderzijde 34 cm. De pot is op een draaischijf gemaakt van roodbakend aardewerk. De binnenzijde is voorzien van een oranje/gele glazuur. De buitenzijde is bedekt met een

afbeelding 13:
 vogelfluitje (h 6,6 cm).

afbeelding 14: (rechts)
 twee fragmenten van
 spaarvarkens.

⁷ Proenen zijn steunen van aardewerk die in de oven tussen bijvoorbeeld borden werden gestapeld om te voorkomen dat ze aan elkaar vast zouden bakken. Proenen en ander productie-afval zijn eerder aangetroffen onder andere bij het onderzoek op het Bolwerk-terrein, Kok 1996, p. 32.

afbeelding 15:
het waterfilter met wapen
van Gouda
(hoogte 42-43 cm).

afbladderende laag zwarte verf, waaronder nog een rode verflaag zichtbaar is. De verf bedekt het glazuur op de rand van de pot en is waarschijnlijk na het bakken aangebracht. In het smalste deel van de pot zit een deksel van aardewerk met een handvat en gaatjes. Op dit deksel werd bijvoorbeeld een laag zand aangebracht dat als filter werkte. Door de gaatjes liep het water in het reservoir onderin de pot. De deksel kon worden verwijderd om het reservoir schoon te maken. Later is deze met kalk vastgezet, mogelijk bij een tweede gebruik van de pot. Aan de voorzijde van de pot zit onderaan een opening waar een kraan op kon worden aangesloten om het water te tappen. Aan de binnenkant is te zien dat in de bovenste helft van de pot een pijp is aangebracht in de achterwand. Deze pijp heeft een opening aan de buitenzijde onder de rand en diende voor de ontluchting bij het vollopen van het reservoir. Het filter kon

worden opgetild aan twee handgrepen aan weerszijden. Op de voorzijde van de pot zijn in reliëf drie versieringen aangebracht (zie afbeelding 15). Onder de rand staat op een band het woord 'waterfilter'. Daaronder op de taille van de pot staat het wapen van Gouda geflankeerd door twee leeuwen en voorzien van kroon en wapenspreuk. Op basis hiervan is verondersteld dat het om een Gouds product gaat. Het kan echter niet geheel worden uitgesloten dat in een ander pottenbakkerscentrum een pot met Gouds wapen is gemaakt. De laatste versiering staat boven de opening en is een hazewindhond. Het is niet waarschijnlijk dat dit wijst op de bestemming van het drinkwater. Mogelijk gaat het om een merk van de pottenbakker. Het filter kan rond 1900 worden gedateerd.

kitsch

De gracht heeft een groot aantal beeldjes van aardewerk en porselein opgeleverd, die nu zonder meer het predikaat kitsch verdienen (afbeelding 16). De meeste beeldjes dateren uit het eind van de vorige of het begin van deze eeuw en zijn waarschijnlijk na breuk weggegooid. Behalve puur decoratieve beeldjes, zijn er ook met een functie. Zoals de dame die een luciferhouder siert of de vrijwel gave oosterse kop als spaarpot. De pot is gemaakt van witbakkend aardewerk en voorzien van verschillende kleuren glazuur. Over de herkomst van de beeldjes is nog niets bekend. Op verschillende beeldjes zijn cijfermerken aangebracht, die hierover wellicht informatie kunnen geven. Op de spaarpot is onder het glazuur met de hand het nummer '8034' aangebracht, dat gestempeld op de onderzijde terugkeert. Daarnaast is het nummer '11' gestempeld en in bruine verf met de hand een schildersmerk aangebracht. De porseleinen luciferdame heeft een gestempelde '273' en eveneens een schildersmerk.

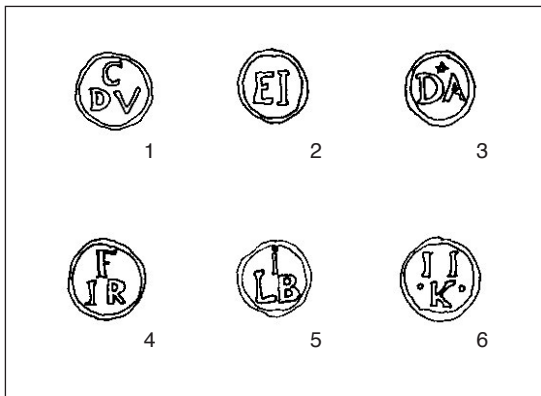
afbeelding 16:
een aantal van de beeldjes, links op de voorgrond de oosterse kop.

4.3. kleipijpen en pijpvaardens voorwerpen⁸

Aan de Nieuwehaven werkte niet alleen een groot aantal pijpenmakers, vanaf 1668 werd er ook elke donderdag een pijpenmarkt gehouden. Fragmenten van kleipijpen zijn dan ook in grote hoeveelheden in de grachtvulling gevonden. Het gaat om pijpen die op verschillende momenten zijn gebroken en weggegooid: tijdens de fabricage, tijdens de handel op de markt of bij het roken. De gevonden kleipijpen geven een goed beeld van de pijpenfabricage in Gouda door de eeuwen heen. Uit de beginperiode van de pijpenfabricage zijn helaas weinig exemplaren gevonden. De oudste pijp dateert uit de periode 1625-1630. Uit de negentiende/twintigste eeuw dateert een aantal complete pijpen. In totaal zijn tussen de 1000 en 1200 pijpen verzameld, terwijl mogelijk een nog groter aantal op de stort is blijven liggen. Gezien de grote hoeveelheid is met de uitwerking slechts een begin gemaakt. Hierbij hebben de pijpen uit de sleuf voorrang gekregen en is specifiek gekeken naar vondsten die wijzen op lokale productie.

⁸ De kleipijpen zijn onderzocht door de heer A. de Bruijn en mevrouw L. Schouten (beiden Golda).

tabel 1: onbekende pijpenmakersmerken

(de nummers corresponderen met die in afbeelding 17, de nummers tussen haakjes met bijlage 3).

merk	gerookt/ ongerookt	datering	vindplaats
1. DCV (1)	gerookt	1670-1690	22,23,24/4 stort
2. EI (3)	gerookt	1670-1690	22,23,24/4 stort
3. DA met ster (42)	gerookt	1670-1690	sleuf t.o. 258
4. IFR (90)	ongerookt	1670-1690	7/10 stort
5. LiB (92)	gerookt	1670-1690	stort
6. IKI (7)	gerookt	1650-1670	6/5 stort

Concentraties van ongerookte exemplaren kunnen een aanwijzing vormen voor productie-afval. Van de meeste pijpfragmenten is de maker te achterhalen aan de hand van het op veel pijpen aangebrachte (hiel)merk. Archiefonderzoek kan vervolgens aantonen of de pijpenmaker panden bezat aan de Nieuwehaven. Zo kan historisch onderzoek in combinatie met onderzoek aan het pijpmateriaal informatie geven over de pijpenmakers die door de eeuwen heen actief zijn geweest aan de Nieuwehaven. Voor een aantal merken is dit uitgezocht. Het onderzoek heeft verder zes nog onbekende merken opgeleverd (afbeelding 17 en tabel 1). Een overzicht van de tot nu toe gedetermineerde pijpen staat in bijlage 3.

productie

Behalve ongerookte pijpen zijn ook andere aanwijzingen gevonden voor lokale productie. In de Nieuwehaven zijn minstens veertien zogenaamde grospenningen gevonden (afbeelding 18). Omdat pijpen zeer breekbaar waren kregen de pijpenmakers niet betaald per uur, maar per stuk. Voor

een gros pijpen kreeg de maker een grospenning⁹ en hij kreeg betaald naar het aantal penningen. Deze penningen waren gemaakt van gebakken klei. Sommige hadden een kenmerk, zoals een nummer of de afdruk van een duit. De exemplaren met muntafdrukken kunnen op basis hiervan worden gedateerd. De drie gedetermineerde penningen hebben elk afdrukken van twee verschillende duiten en kunnen rond 1770 worden gedateerd¹⁰. Twee penningen komen uit een mogelijke stort voor huisnummer 236, die nog niet onderzocht is. Drie rode muntjes zonder merkteken komen uit de stort voor de huizen 210-206, die hieronder wordt besproken.

Als de pijpen hun uiteindelijke vorm hadden gekregen, werden ze bij pottenbakkers gebakken in zogenaamde pijpenpotten. Dit waren grote potten die aan de buitenzijde waren voorzien van een pleisterlaag¹¹. In het midden van de pot werd een losse kolom (de zogenaamde trompet) aangebracht waar de pijpen met de steel rondom tegenaan werden gezet (afbeelding 19 en 20). In de Nieuwehaven zijn diverse fragmenten van de dergelijke trompetten gevonden. Eén fragment bestaat uit een holle cilinder van witbakkende klei met een diameter van 4,5 cm (afbeelding 19a). De onderzijde loopt breed uit tot 6 cm, zodat een voet ontstaat waarmee de trompet op de bodem van de pot werd geplaatst. Op 14 cm hoogte vanaf de voet is de aanzet zichtbaar van drie openingen (breedte 0,8/0,9 cm). Door deze openingen kon men pijpengruis vanuit de kolom tussen de pijpen laten lopen. Dit pijpengruis had een functie bij de hitteverdeling tijdens het

(links) afbeelding 17: de zes onbekende hielmerken (zie voor de nummers tabel 1).

afbeelding 18: een aantal van de gevonden grospenningen, bovenste rij met muntafdrukken, middelste rij met nummers en textielafdruk en onderste rij blanco.

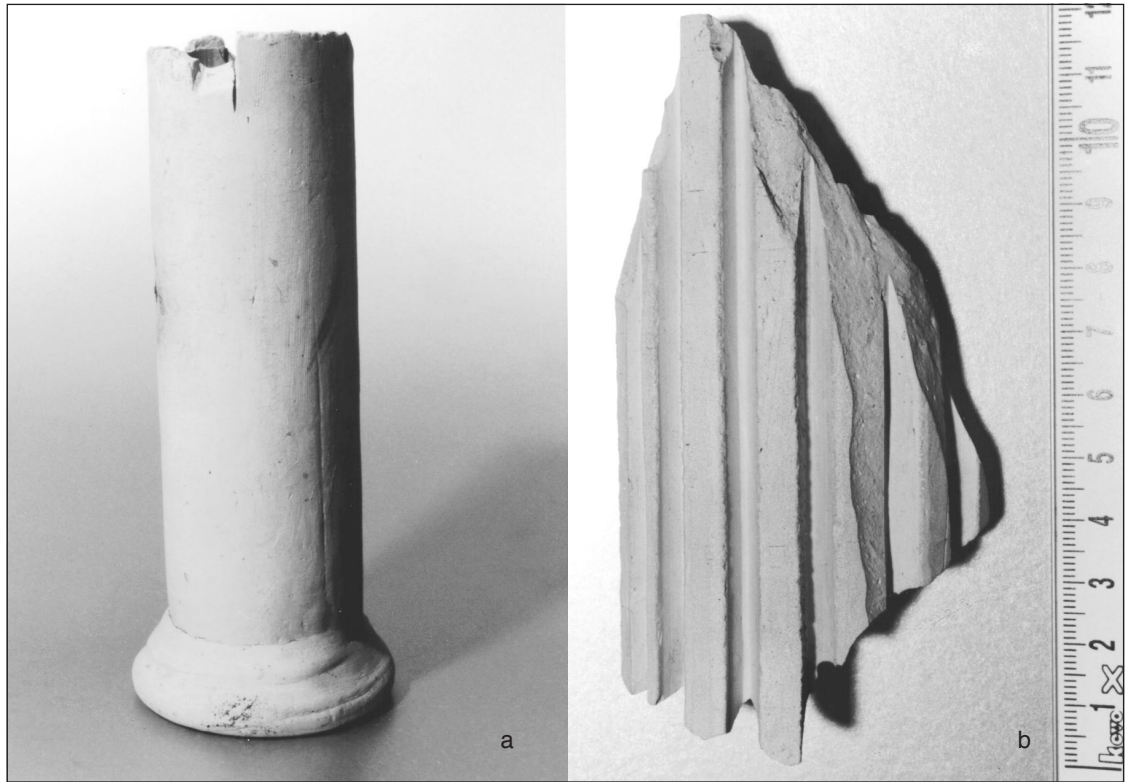

⁹ In de pijpenindustrie bevatte een gros 160 stuks, omdat rekening werd gehouden met tien procent breuk.

¹⁰ Stort: OVER YSSEL 1768 en Utrecht 1739-1793, circa 1770?; sleuf t.o. 236: OVER YSSEL 1767 en Zeeland 1766-1792; sleuf t.o. 236: Utrecht 1739-1793, circa 1770? en Gelderland 1758-1788. Determinatie drs. B. J. van der Veen, assistent-conservator, Rijksmuseum het Koninklijk Penningenkabinet Leiden.

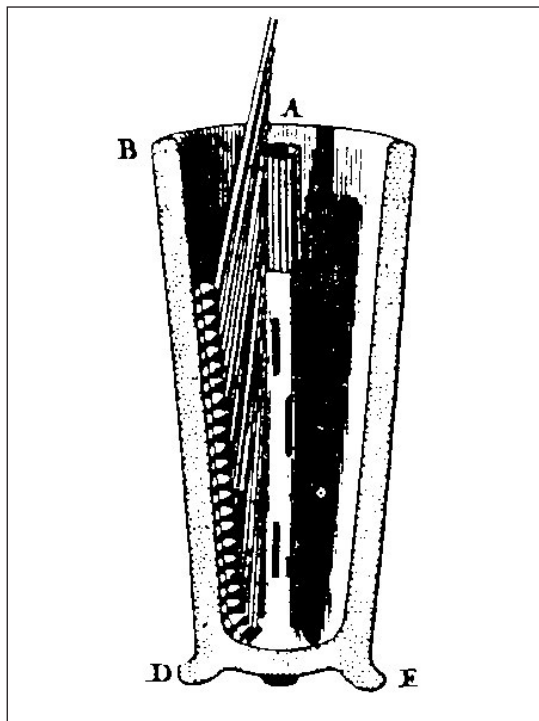
¹¹ Zie voor pijpenpotten Bruijn en Von Hout 1982 en voor pijpenpotdeksels uit Gouda Von Hout 1985.

afbeelding 19:
twee fragmenten van
trompetten;
a) onderzijde;
b) bovenzijde.

bakproces. Een ander fragment heeft groeven aan de buitenzijde en is afkomstig van de bovenzijde van een trompet (afbeelding 19b). Gezien de diameter van circa 7 cm is het van een grotere trompet afkomstig. De pijpen werden met de uiteinden van

de stelen in de groeven gezet om te kunnen blijven staan. Het totaal aantal groeven is te reconstrueren tot ongeveer 23¹². Dit komt overeen met het aantal pijpen dat in een cirkel tegen de trompet kon worden gezet. Hoeveel cirkels van 23 pijpen in de pot konden worden gestapeld is afhankelijk van de lengte van de pijpen en van de trompet. Op een afbeelding van een pijpenpot uit een Frans boek over het maken van kleipijpen zijn zowel de openingen als de groeven op de trompet duidelijk te zien (afbeelding 20). De bos van stelen werd aan de bovenzijde bij elkaar gehouden door een ring van klei. Enkele fragmenten laten zien dat de ringen konden bestaan uit een kleirol of uit twee op elkaar gedrukte kleistrips. De afdrucken van stelen op twee van de ringen geven aan dat ze werden aangebracht als de klei nog niet helemaal hard was (afbeelding 21). De ringen werden meebakken en daarna weggegooid. Aan de hand van de afdrucken is het aantal stelen te bepalen dat de ring omsloot. Eén ringfragment heeft een diameter van circa 17 cm met een gereconstrueerd aantal van 31 stelen; het andere fragment meet circa 20 cm in doorsnede met 39 stelen¹³. Deze aantallen zijn weliswaar benaderingen, maar wijken toch duidelijk af van het eerder op basis van de trompet berekende aantal. Dit wijst erop dat er verschillende maten pijpenpotten waren.

afbeelding 20:
doorsnede van een
pijpenpot met trompet
(uit: Von Hout 1985,
p. 183, origineel: Duhamel
du Monceau, L'Art de faire
les pipes a fumer le tabac.
Paris, 1771).

12 Het fragment is een cilindersegment van circa 112o met 7 groeven, voor een complete cilinder levert dit $360/112 \times 7 = 22,5$ groeven. Doordat de breedte van de groeven varieert (0,3-0,5 cm) is dit aantal een benadering. Bruijn en Von Hout kwamen op basis van een bodemfragment van een pijpenpot uit Gorinchem uit op een aantal van 17 pijpen (Bruijn en Von Hout 1982, pp. 105-106).

13 Het fragment van de kleirol heeft acht steelafrucken op een ringsegment met een hoek van 93o, wat een gereconstrueerd aantal van $360/93 \times 8 = 31$ stelen geeft. Het fragment van de dubbelgeknepen ring heeft 5 steelafrucken op een ringsegment met een hoek van 46o, wat een gereconstrueerd aantal van $360/46 \times 5 = 39$ stelen geeft.

(rechts) afbeelding 21: fragmenten van pijpenringen.

maanden later werden alle drie de huizen van de familie verkocht aan twee verschillende pijpenmakers. De panden 214/216 kwamen achtereenvolgens in eigendom van de pijpenmakers Jan Houtam, Dirk de Mol en Hendrik de Jong. Evert jr. erfde van zijn vader het merk '3'.

Een aantal van de pijpen voor de huizen 214/216 kan aan de genoemde pijpenmakers worden toegewezen. Zo zijn twee ongerookte pijpen uit twee verschillende mallen met het merk 'theepot' van Hendrick Jansz. Sprot, die in 1690 bij het gilde zijn meesterproef deed. Vier ongerookte pijpen met het merk 'TI gekroond' worden gedateerd tussen 1775 en 1825 en kunnen worden toegewezen aan Lambertus Wout. Het merk 'anker' waarvan één pijp is gevonden, was achtereenvolgens in gebruik bij Jan Hendericksz. Sprot (een broer van Willem?) en bij Jan van Dieveren (een zoon van Teunis?). Gezien de datering van de pijp tussen 1775 en 1815 is hij waarschijnlijk van Van Dieveren. Een aantal merken heeft namen opgeleverd van andere pijpenmakers: zo was de 'papegaai in ring' in gebruik bij Cornelis Endenburg (1732-1759) en bij Jannis Zonne (1744-1780).

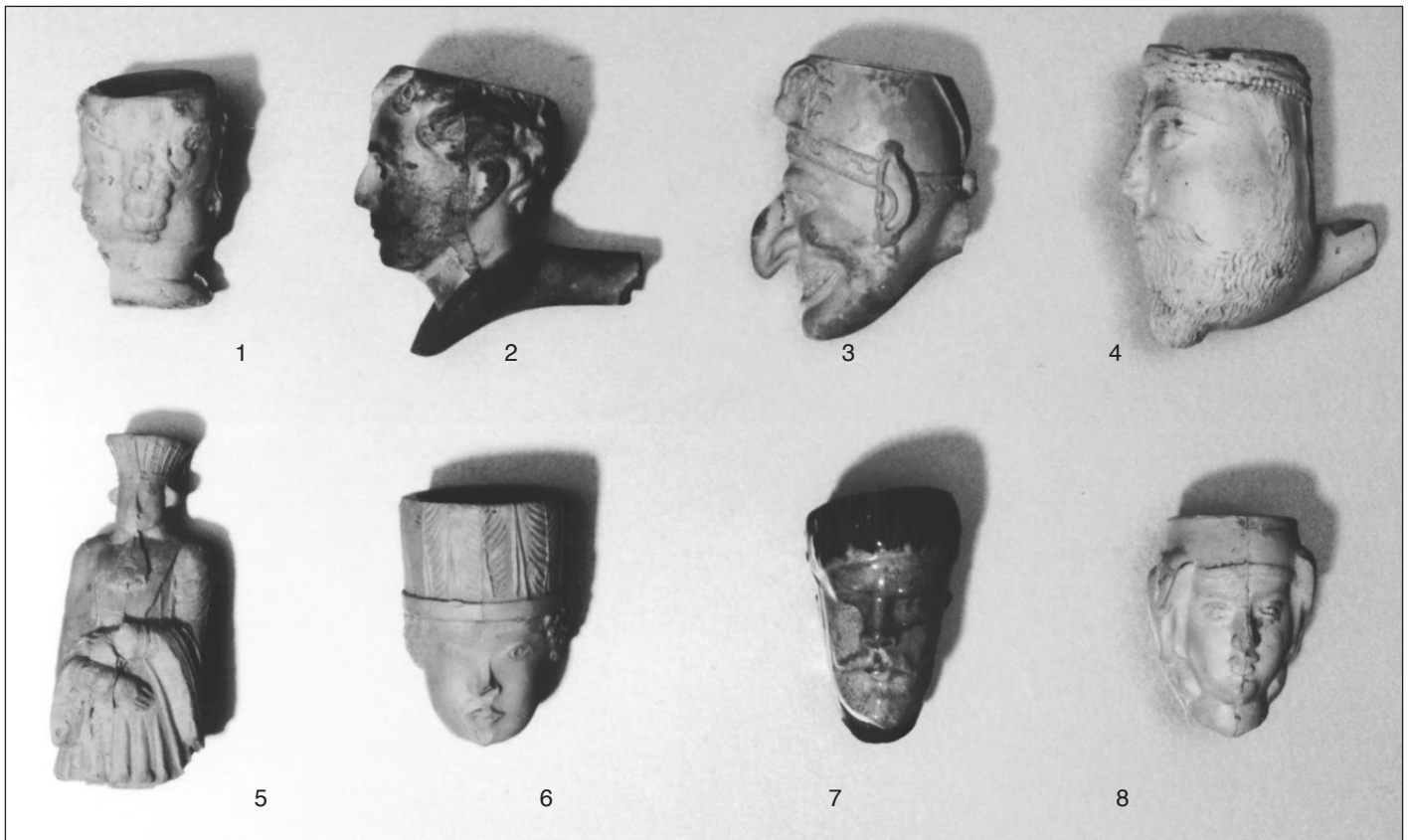
Hoe laten de archeologische en de historische gegevens zich nu combineren? De huizen 214/216 zijn gedurende een eeuw in bezit geweest van een groep onderling nauw verbonden pijpenmakers. Gezien de concentratie pijpen voor de deur waren in de huizen ook daadwerkelijk pijpenmakers actief. Of de panden behalve als werkplaats ook als woning van de pijpenmakers dienden, is niet helemaal duidelijk. De snelle opeenvolging van eigenaars pleit hier niet voor. Het lijkt erop dat Willem Sprot en Evert Wout op Nieuwehaven 195 woonden. Een paar eigenaars hebben gezien de vondst van hun pijpen duidelijk zelf in de werkplaats gewerkt, zoals Hendrick Sprot en Lambertus Wout. In de panden werkten verder nog andere pijpenmakers, die waarschijnlijk in dienst waren van de eigenaar van de werkplaats. De twaalf verschillende merken geven een indruk van het aantal zelfstandige makers dat in de werkplaats actief is geweest. Met een goede datering van de pijpen kan mogelijk zelfs iets gezegd worden over het aantal pijpenmakers dat gelijktijdig werkte. De historische gegevens tonen verder aan dat bij deze groep pijpenmakers werkplaats en merken overgingen van vader op oudste zoon. In bepaalde gevallen, zoals vroeg overlijden, neemt een zwager of schoonzoon de zaak over. Familierelaties blijken, in ieder geval bij deze

afval van een pijpenmakerswerkplaats

Tijdens het onderzoek in de sleuf zijn op een aantal plaatsen concentraties ongerookte pijpen gevonden, die mogelijk geïnterpreteerd kunnen worden als productie-afval. Eén van deze concentraties wordt hieronder besproken. Het dagrapport van 15 augustus vermeldt 'een verschrikkelijk grote pijpenstort' voor de huizen 214 en 212, die door bleek te lopen tot 206. Van deze concentratie zijn 30 pijpen beschreven met 12 verschillende merken (bijlage 3, nrs. 59-74).

Archiefonderzoek geeft informatie over de eigenaars van de panden¹⁴. De panden 214/216 waren vanaf 1695 tot in ieder geval 1830 bewoond door pijpenmakers. Van de acht opeenvolgende eigenaars zijn de eerste vijf nauw met elkaar verbonden. Willem Hendriksz. (van) Sprot kocht de panden in 1723 na het overlijden van zijn vader Hendrik Jansz. Sprot. Vijf jaar later kocht hij ook het huis Nieuwehaven 195. Alle drie de panden werden in 1765 verkocht aan Evert Wout. Wout was de schoonzoon van ene Teunis Jansz. van Dieveren, die zelf de zwager was van Willem Sprot. Deze Van Dieveren is mogelijk kort eigenaar geweest van de panden 214/216, vanaf de dood van Sprot in 1762 tot zijn eigen overlijden in 1765. De heren kochten niet alleen elkaars huizen, maar namen ook pijpenmerken van elkaar over. Zo nam Van Dieveren het merk 'twee duiven' over van Willem Sprot en Evert Wout het merk 'TI' van Van Dieveren. Wouts oudste zoon Lambert nam op zijn beurt rond zijn twintigste, in 1771, het merk 'TI' over en kocht in 1786 ook de panden 214/216. Vijf jaar later deed Lambert zowel afstand van het merk als van de huizen. Zijn vader werd toen opnieuw eigenaar. Vader Wout overleed in december 1793 en twee

14 Dit onderzoek is uitgevoerd door de heer P. Mensert (Golda).

afbeelding 22.1-8:
figurale pijpen

groep pijpenmakers, een belangrijke rol te spelen in het pijpenmakersambacht.

figurale pijpen

Een aantal pijpen is nog het tonen en vermelden waard. Zo zijn er pijpen met de ketel in de vorm van een kop (afbeelding 22). De zogenaamde figurale pijpen, waarbij de oorspronkelijke vorm van de ketel niet of nauwelijks meer valt te herkennen, komen in de loop van de achttiende eeuw in zwang. Een pijp met een zogenaamd dubbelgezicht is één van de eerste figurale producten (datering 1740-1750). De naar de roker gekeerde zijde toont een man met snor, de achterzijde een vrouw met parelketting (afbeelding 22.1). Rond 1800 laten vooral de Franse pijpenmakerijen een opleving van de figurale pijp zien. In Nederland slaan deze opvallende pijpen niet echt aan en worden dergelijke pijpen vooral voor de export geproduceerd. Een beschilderde mannenkop is afkomstig uit een driedelige mal van de Franse fabriek Gambier, die later door de Goudse firma Goedewaagen is opgekocht (afbeelding 22.2). Andere koppen tonen een Jan Klaassen, een bebaarde man, een exotische vrouw met veren-tooi, een man met baard, snor en bontmuts, kozak? (geglazuurd) en een vrouw met ingeknipte

muts (afbeelding 22.3,4 en 6-8). Behalve koppen komen ook hele figuren voor, zoals de rechter-achtige persoon (afbeelding 22.5). Het figuurtje staat op zijn kop op de ketel. Van de acht afgebeelde pijpen is er slechts één gerookt, wat lijkt te bevestigen dat dergelijke pijpen hier niet erg in trek waren.

gelegenheidspijpen

Bij een bijzondere gelegenheid hoorde een bijzondere pijp, of het nu een familie-aangelegenheid was of een zaak van nationaal belang. Vrijwel vanaf het begin van het pijproken tot aan de Tweede Wereldoorlog bestond in grote delen van Nederland het volksgebruik dat een bruidegom op zijn huwelijksdag een speciale pijp kreeg aangeboden. Deze zogenaamde bruidegomspijpen toonden huwelijksscenes en symbolen en werden versierd met linten, strikken, stoffen bloemetjes en glazen balletjes¹⁵. Het beloofde niet veel goeds als de pijp zou breken. Uit de Nieuwehaven komt een bruidegomspijp, waarop het bruidspaar te zien is naast het altaar van Hymen, de god van het huwelijk (afbeelding 23). Boven hun hoofd zweven engeltjes. Aan de andere kant van het altaar staat een dame naast een pauw. De pijp is ongerookt en dus waarschijnlijk voor het huwelijk al gebro-

15 Tupan 1983.
16 Duco 1992.

afbeelding 23:
bruidegomspijp met
bruidspaar naast altaar.

(rechts) afbeelding 24:
Oranjepijp met portret
stadhouder Willem IV.

ken. Andere bekende gelegenheidspijpen zijn de zogenaamde Oranjepijpen. Deze pijpen werden gebruikt als propagandamiddel¹⁶. Eén van de Oranjepijpen uit de Nieuwehaven werd gemaakt ter gelegenheid van de benoeming van Willem IV tot stadhouder en kapitein generaal van de Republiek en de hereniging van de gewesten (afbeelding 24). De pijp toont het portret van Willem IV samen met zijn echtgenote Anna van Hannover met de tekst 'VIVAT DE PRINS EN PRINCES VAN ORANIE'. De omlijsting bestaat uit een oranjetak met appels, waaraan de schilden met de wapens van de Zeven Verenigde Provinciën hangen. Een andere pijp benadrukt de relatie tussen het Nederlandse en Engelse koningshuis. De ketel is versierd met de Engelse Tudorroos, de Nederlandse leeuw en de spreuken 'HONI SOIT QUI MAL Y PENSE' en 'JE MAINTIENDRAY'. Tot slot een vierkante pijp die gemaakt is naar aanleiding van de Belgische Opstand met de opschriften 'DE EER VAN NEDERLAND GEHANDHAafd DOOR VORST EN VOLK AAN DE VOLKSGEEST VAN 1830-1831' en 'TROUW AAN KONING EN VADERLAND'. Alle drie de pijpen zijn gerookt en

laten zien dat aan de Nieuwehaven in ieder geval een aantal Oranje-gezinden woonden.

pijpaarden beeldjes

Behalve pijpen werden ook de reeds besproken trompetten en pijpenringen van pijpaaarde gemaakt. Ook voor de komst van het tabaksroken werden al voorwerpen gemaakt van de witbakende kleisoort, die door het grootschalig gebruik voor pijpen later de naam pijpaaarde heeft gekregen. De benaming pijpaardenbeeldjes voor heiligenfiguurtjes in witte klei is dan ook eigenlijk onjuist. Dergelijke beeldjes werden in mallen in serie geproduceerd. Naast de bekende productiecentra Keulen en Utrecht, zijn de beeldjes ook in andere steden gemaakt. Ze werden thuis gebruikt voor de alledaagse geloofsbeleving. Van de stort komen drie fragmenten van een pijpaardenbeeldje van Maria met kind (afbeelding 25). Het Christuskind zit op de linkerarm van Maria en strekt beide armen uit naar een voorwerp in haar rechterhand. Maria staat met haar rechterbeen naar voren op een sokkeltje dat versierd is met bloemen. De drie fragmenten komen uit dezelfde

afbeelding 25:
fragmenten van drie
pijpaarden beeldjes uit
dezelfde mal.

mal. Mogelijk is dit een aanwijzing dat ook in Gouda pijpenbeeldjes werden gemaakt. De beeldjes kunnen 15/16A worden gedateerd.

4.4. metaal¹⁷

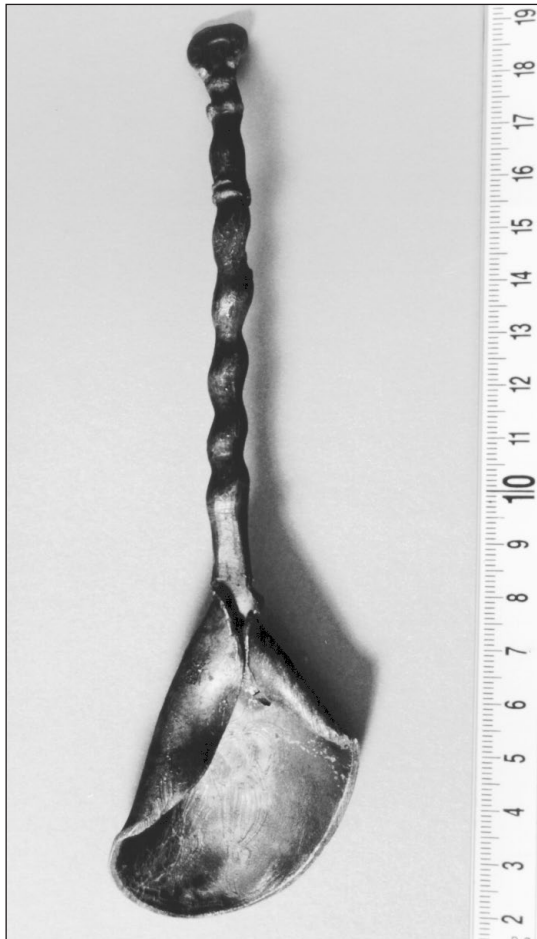
Het metaal vormt waarschijnlijk de meest gevarieerde vondstgroep, van hang- en sluitwerk tot auto- en fietsonderdelen. Bij deze grote variatie aan voorwerpen dringt zich de vraag op hoe ze in de gracht terecht zijn gekomen. Hiervoor kan een aantal mogelijkheden worden genoemd. In de eerste plaats zijn er de verloren voorwerpen, zoals muntjes en sleutels, een losgetrokken knoop, of speelgoed van onvoorzichtige kinderen. Hierbij zijn ook bootshaken en pikhaken die bij gebruik op het water zijn gebroken of verloren. In de tweede plaats zijn er de voorwerpen die per ongeluk zijn weggegooid. Vooral bestek kan tussen het keukenafval terecht zijn gekomen en zo zijn weggegooid. Het bestek vormt met 90 lepels, 68 messen en minstens 17 vorken, de grootste vondstgroep binnen het metaal. Dan zijn er in de derde plaats de voorwerpen die na gebruik bewust zijn weggegooid. Zo is een groot aantal afgedankte voorwerpen zoals kapotte pannen en theepotten in de gracht gedumpt. Ook verpakkingsmateriaal als blikken en bussen ging na gebruik het water in. Er moet verder rekening mee worden gehouden dat voorwerpen, die men na een diefstal of overval kwijt moest, in het water verdwenen. Van het metaal laten vooral het bestek en natuurlijk de

munten zich goed dateren. De oudste metaalvondst is een lepel uit het eind van de veertiende/begin van de vijftiende eeuw en tot de jongste vondsten behoort het emaille keukengerei uit het begin van de twintigste eeuw. Gezien de grote hoeveelheid metaalvondsten is met de uitwerking slechts een begin gemaakt. Hierbij is specifiek gekeken naar producten van Goudse tinnegieters.

bestek

De grootste groep bestek bestaat uit lepels. Tussen de lepels bevindt zich een aantal fraaie exemplaren. De oudste is een koperen lepel van Franse makelij (datering XIVd-XVa). De steel is versierd met Franse lelies en het uiteinde wordt gevormd door een eikeltje. Een paar eeuwen jonger is de tinnen lepel met een mensfiguurtje op het uiteinde van de steel (XVIIa). De figuur kan vanwege het kruis geïdentificeerd worden als de apostel Andreas (afbeelding 26). Ook zijn twee lepels gevonden van een type dat naar de vorm van het steeluiteinde paardenvoetlepel wordt genoemd. Een van deze lepels heeft een gedraaide steel en een ingekraste versiering op de bak (afbeelding 27). Vrijwel alle lepels zijn voorzien van merken. Vooral de 'gekroonde roos' komt met toevoeging van verschillende initialen veelvuldig voor (afbeelding 28). De kroon mocht volgens de Goudse 'ordonnantie van de tinnegieters' uit omstreeks 1560 alleen worden gebruikt op fijn tin; dit was tin dat geen lood bevatte¹⁸. Het gebruik

¹⁷ Het metaal is onderzocht door de heren A. Prinsen en B. Vermeulen (beiden Gouda), met dank aan de heer M. Klomp (IPP).
¹⁸ Geselschap 1977, p. 269.

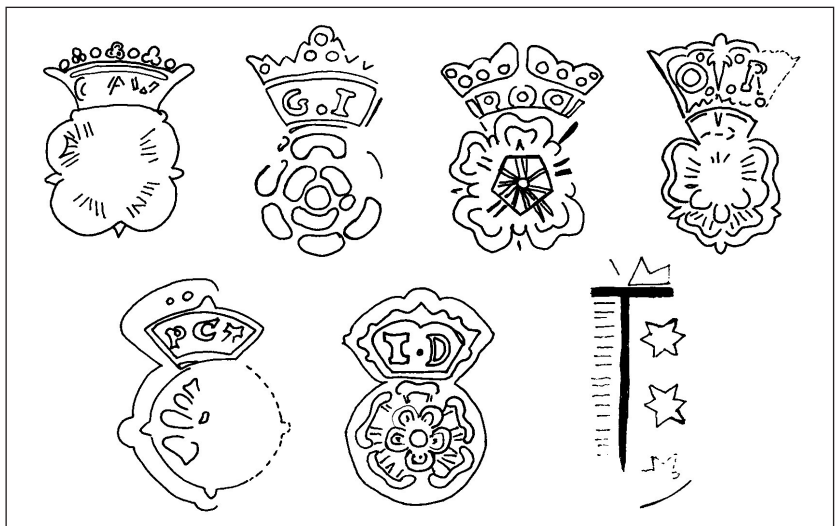
afbeelding 26:
de apostel Andreas (hoogte 29,2 mm)

(rechts) afbeelding 27:
paardenhoefflepel met
gedraaide steel en
ingekraste versiering op
de bak

van dit tin was voor een aantal voorwerpen verplicht in verband met de angst voor loodvergiftiging. De roos komt ook als merk op pijpen en was afkomstig uit het wapen van het Engelse koningshuis, de Tudors. Op drie lepels staan initialen die aan Goudse tinnegieters toegewezen kunnen worden (zie afbeelding 28). De Goudse tinnegieters waren aanvankelijk lid van het gilde van St. Elooy van de smeden en de koperslagers en kregen in 1640 samen met de blikslagers een eigen gilde. Het aantal tinnegieters in het gilde schommelde rond de vier. De gekroonde roos met 'ID' was van Jansz. Degenaar, die in 1552 bij het St. Elooy's-gilde stond ingeschreven. 'BVC' werd gebruikt door Barent van Cuijk, die in 1654 stond ingeschreven. Van Cuijk was een van de tinnegieters die aan de Wijdstraat was gevestigd. In 1649 nam hij daar de winkel en gieterij over in het pand 'waar de Gulde Werelt uithangt' (= Wijdstraat 9). Hier werkte hij tot aan zijn dood in 1702¹⁹. De lepel met de initialen 'P.C.T.' kan mogelijk worden toegeschreven aan Pouwels Traudemus, die in 1642 het pand Nieuwehaven 310 (kadaster B199) kocht²⁰. De lepel wordt rond 1600 gedateerd en is gevonden in de buurt van zijn huis. Dit betekent

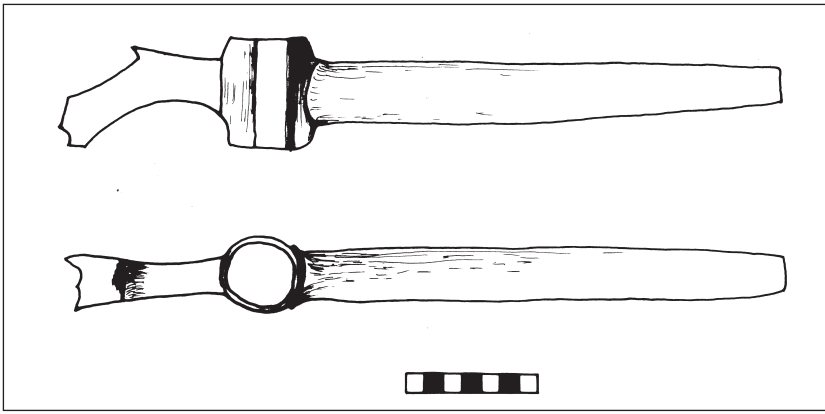
echter nog niet dat hij hier ook zijn werkplaats heeft gehad. Eén van de andere lepels is op de achterzijde van de steel gemerkt met het wapen van Gouda. Het merk is slechts half op de steel geslagen en alleen het schild en drie sterren zijn herkenbaar (zie afbeelding 28).

afbeelding 28:
timmerken, waaronder drie
uit Gouda: PCT, ID en
wapen van Gouda

¹⁹ Geselschap 1977, p. 270.

²⁰ In de lijst van Goudse tinnegieters staat hij vermeld als Paulus Traudenus, 1642-1667 (Geselschap 1977, p. 272). In 1643 kocht hij ook het pand Nieuwehaven 316 (kadaster B202).

afbeelding 30:
koperen kraan.

afbeelding 29: (rechts)
bakje met onbekende
functie (hoogte 6,3 cm,
diameter 6,7 cm).

keukengerei

Behalve bestek zijn er ook nog andere voorwerpen gevonden die met voedselbereiding en eten in verband kunnen worden gebracht. In de vijftiende en zestiende eeuw werd het eten bereid in kookpotten die aan haken boven het vuur hingen. Van deze haken is een aantal exemplaren gevonden van een type dat ook uit Leiden bekend is²¹. Een voorwerp met een nog onbekende functie hoorde mogelijk op tafel thuis. Het is een rond bakje op een korte steel met ronde voet. Het bakje kan worden afgesloten met een scharnierend bolvormig dekseltje (afbeelding 29). Voor het tappen van dranken zoals bier en wijn had men vanaf de zeventiende eeuw de beschikking over kranen. Een koperen exemplaar kan in de eerste helft van

de zeventiende eeuw worden gedateerd (afbeelding 30)²². Over het keukengerei worden we pas weer uitgebreid geïnformeerd vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Aan het eind van de jaren vijftig van de negentiende eeuw kwamen geëmailleerde producten op de markt: ijzeren keukengerei dat voorzien is van een glasachtig laagje.

afbeelding 31:
een overzicht van een
deel van de emailen
vondsten.

21 Bitter 1992, afbeelding 3.K.

22 Baart 1977, p. 353.

Dit materiaal is niet alleen hitte- en krasbestendig, maar ook bestand tegen zuur en roest.

Aanvankelijk is het emailen keukengerei nog duur en slechts voor een kleine groep weggelegd. In het begin van de twintigste eeuw vond het gebruik van geëmailleerd metaal ingang in brede lagen van de bevolking²³. Onder de vele tientallen emailen voorwerpen uit de Nieuwehaven bevinden zich (steel)pannen, waterketels, thee- en kofiepotten, borden en petroleumstelletjes (afbeelding 31).

Eén van deze stellen is gezien het opschrift waarschijnlijk van Duitse makelij: 'GRAETZINLICHT 120 KERZEN'. Een aantal waterketels werd gebruikt op een zogenaamd ringenfornuis. De uitstulping aan de onderkant van de ketels paste precies in de openingen van het fornuis, een vergelijkbare ketel is in Vlaardingen gevonden²⁴.

Eén ketel heeft een opvallend grote uitstulping die alleen al een inhoud heeft van 1,5 liter. In Nijmegen is uit de vondst van metalen keukengerei in een afvalkuil uit het eind van de vorige eeuw afgeleid dat het metaal kennelijk was ontsnapt aan de aandacht van een oud-ijzerboer²⁵. Mogelijk was de prijs van oud ijzer zo gedaald dat het inzamelen niet meer rendabel was. Gezien de vondsten uit de Nieuwehaven was dit aan het begin van deze eeuw ook in Gouda het geval.

gereedschap

Aan de Nieuwehaven werd ook druk gewerkt. Het mag niet verwonderen dat juist het metaal hierover informatie geeft in de vorm van verschillende gereedschappen. Zo zijn er onder andere een passer, een riek, twee beitels, drie vijlen en meerdere kolenschoppen gevonden. Gereedschap is zeer herkenbaar omdat het in de loop der eeuwen weinig van vorm is veranderd. Dit maakt het aan de andere kant ook lastig dateerbaar. Kenmerkend voor de herkomst uit een grachtvulling is het gereedschap dat te maken heeft met scheepvaart. Er zijn bootshaken van verschillende typen gevonden (afbeelding 32). Naast de bekende pikhaak met één rechte en één kromgebogen punt, zijn er ook haken gevonden met een enkele punt en met twee korte wijd uitstaande punten. Dit laatste type is ook in Leiden uit grachtvullingen bekend²⁶.

Opvallend zijn twee grote messen, waarvoor tot nu toe nog geen parallellen zijn gevonden (afbeelding 33). Eén mes heeft een lengte van ongeveer 32 cm en de ander is ongeveer 27 cm lang. De messen waren door middel van een smaller wordend plaatvormig uitsteeksel aan het heft bevestigd. Het kleinste mes heeft aan de bovenzijde van het lemmet een aantal deuken, die veroorzaakt lijken te

afbeelding 32:
drie bootshaken.

zijn door slagen van bovenaf (met een hamer?). Het lijkt erop dat men het mes op deze manier ergens doorheen heeft geslagen, omdat men er met het mes alleen niet door kwam. Wellicht is het mes daarna afgedankt en daarom in de gracht gegooid. Dergelijke messen kunnen misschien door slachters of slaggers zijn gebruikt. Beide messen zijn helaas afkomstig van de stort en niet in verband te brengen met bekende ambachtslieden.

munten en penningen²⁷

In totaal zijn 48 munten en 4 penningen gevonden (bijlage 4). Van de munten zijn 23 afkomstig uit de sleuf, twaalf van de stort en van dertien is de vindplaats onbekend. De munten zijn een kenmerkend voorbeeld van zeventiende tot negentiende eeuwse accumulatievondsten uit afvallagen in stedelijk gebied²⁸. Het gaat om de gebruikelijke samenstelling van kleingeld (oordjes en duiten) en Duits, Belgisch en Frans kopergeld. De oudste munt is een oord van Philips II uit 1578 en de jongste zijn twee centen van Wilhelmina uit 1916. Twee van de penningen zijn speelpenningen uit Neurenberg van Cornelius Lauffer (1658-1711) en Johann Albrecht Dorn (1732-1783). Dergelijke penningen werden gebruikt bij (kaart)spelletjes en in Neurenberg op grote schaal geproduceerd voor de export. De derde is een devotiepenning van Benedictus met de Benedictuszegen op de keerzijde (eind negentiende eeuw). De vierde is een aluminium reclamepenning uit de twintigste eeuw met een onleesbaar opschrift.

diversen

De groep metalen voorwerpen is zo groot en divers, dat een groot aantal voorwerpen niet aan

23 Boymans z.j., pp. 173-178.

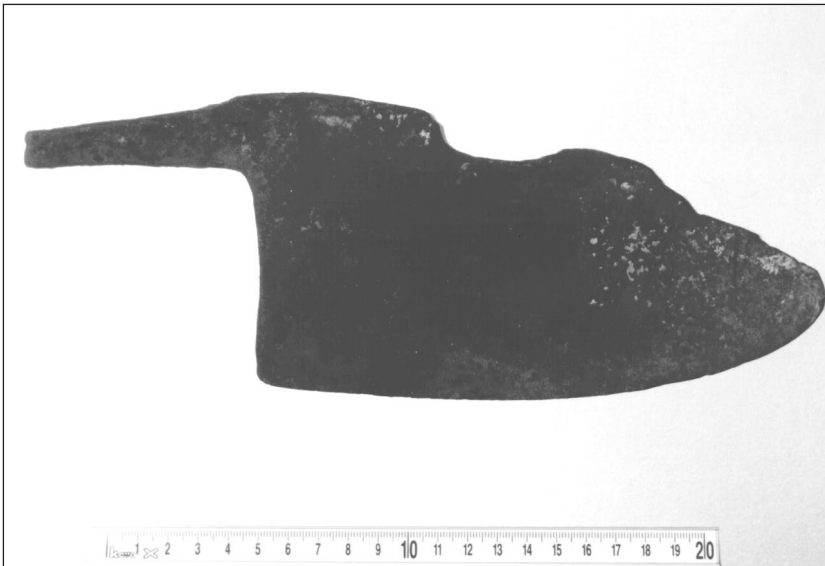
24 Ter Brugge en De Ridder 1996, p. 77 en 79.

25 Bartels z.j.

26 Land 1984, p. 88 en afbeelding 163-165; Bitter 1992, p. 75 en afbeelding 14.

27 Determinatie drs. B. J. van der Veen, assistent-conservator Rijksmuseum Het Koninklijk Penningenkabinet, Leiden.

28 Idem.

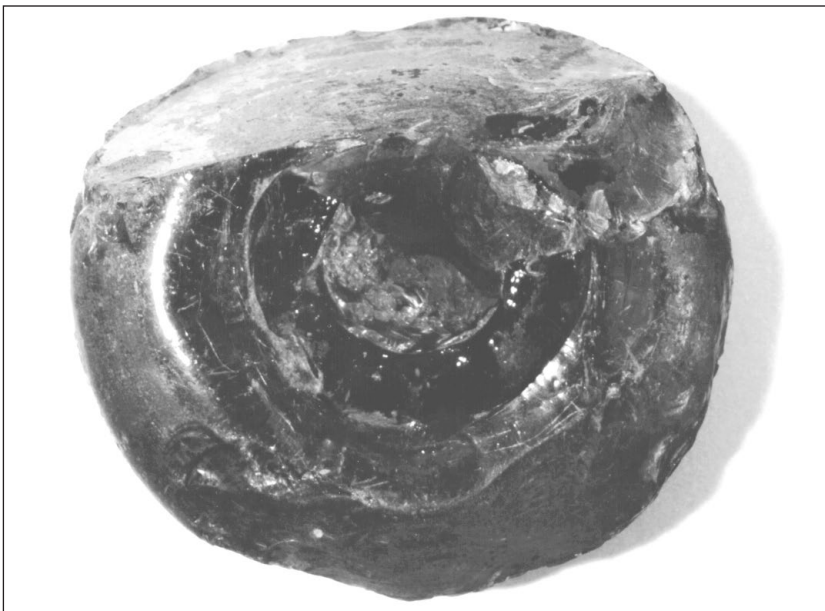

afbeelding 33:
één van de messen.

de orde is gekomen. In de gracht is een aantal stukken speelgoed en muziekinstrumenten terecht gekomen, zoals een fluit met opschrift 'JAPAN', een mondharmonica met het dubieuze opschrift 'JUGENDWEHR' en een speelgoed conducteurstang. Schaatsen herinneren zeer nadrukkelijk aan de winterse ijspret op de gracht. Aangenomen mag worden dat het speelgoed is verloren of kapot is weggegooid. Blikken en bussen zijn in ieder geval als afval weggegooid. Vanaf de jaren 1870 werd in de verpakkingindustrie op grote schaal gebruik gemaakt van vertind ijzer, beter bekend als blik²⁹.

afbeelding 34:
het strijkglas.

De opschriften vertellen over de inhoud: een dop van een asperinebus, een tabaksdoos, een dekseltje van een blikje tandpasta en een nootmuskaatbus. Ook een aantal emailen reclameborden is in

de gracht verdwenen³⁰. Hierbij zou gedacht kunnen worden aan vandalisme. Eén bord maakt reclame voor '[PAT]ENT VOOR L[Y]ONS' TEA' en een ander toont het bekende rood-geel-blaauwe ontwerp uit 1925 van Jac. Jongert voor 'VAN N[ELLE] VOOR K[OFFIE] EN T[HEE]' (zie afbeelding 31). Het derde bordje prijst niet alleen in woord, maar ook in beeld een product aan. Het heeft de vorm van een tube: 'Z[E]BRALIN D[...] PASTA VOOR KACHELS EN HAARDEN'. Het is niet bekend van welke winkel de borden afkomstig zijn. Tussen de overige vondsten bevinden zich nog twee wioldoppen van een T-ford³¹, een muuranker, sleutels, gespen, spelden, knopen, vingerhoedjes en nog veel meer, waaronder een aantal niet te determineren voorwerpen.

4.5. glas³²

In de sleuf en vooral op de stort is een grote hoeveelheid glas gevonden. In totaal zijn meer dan 440 (fragmenten van) glazen voorwerpen verzameld, terwijl nog een grote hoeveelheid glas op de stort is blijven liggen. De grootste vondstgroep bestaat uit flessen: 180 zonder ziel en 55 met ziel. Daarnaast zijn kleinere hoeveelheden (inkt)potjes, medicijnflesjes en overige gebruiksvoorwerpen gevonden. Het gaat in het algemeen om glas als verpakkingsmateriaal dat na gebruik is weggegooid. Bijzondere aandacht ging bij de uitwerking uit naar de flessen met een opschrift dat duidt op een Goudse herkomst. Het oudste glas wordt gedateerd in de zeventiende eeuw. Het merendeel van de glazen voorwerpen dateert uit de vorige en het begin van deze eeuw. Van de 'glaesmaker' Jan Corneliszoon die in 1597 het pand Nieuwehaven 197 in bezit had, zijn dus geen producten gevonden (of niet herkend).

strijkglas

Ter hoogte van Nieuwehaven 276 is in de sleuf een strijkglas gevonden. Dit zijn glazen bollen die, als voorlopers van het strijkijzer, werden gebruikt om textiel te strijken. De strijkglassen werden eventueel licht verwarmd en met beide handen over het strijkgoed heen en weer gewreven. Ze zijn gebruikt tot in de twintigste eeuw³³. Het Goudse exemplaar kan in de zeventiende eeuw worden gedateerd. Hij is van bruin glas en had aan de bovenzijde een glazen steel, die is afgebroken. Ter versteviging is op de overgang van steel naar bol een glasdraad aangebracht (afbeelding 34).

eten en drinken

De bodem van een beker is het oudste glas dat is gevonden. Opvallend is de versiering van blauwe

29 Bouw e.a. 1991, p. 13.

30 Complete exemplaren zijn gewild bij verzamelaars en brengen veel geld op, zo is in november 1996 bij Christie's Amsterdam de collectie Maurer geveild.

31 Uit de 'Prijscourant voor onderdeelen, model T-TT, ingaande 1 november 1926' blijkt dat het gaat om een klein model naafdop en om een groot model voor de achteras van een vrachtwagen.

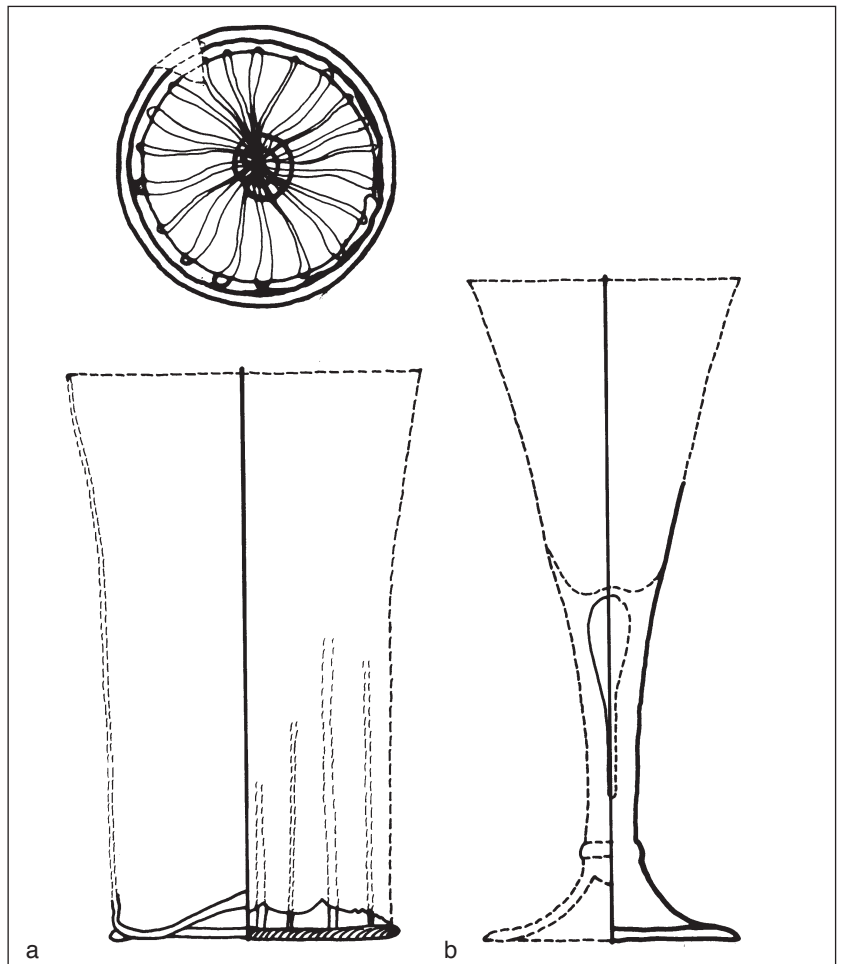
32 Het glas is onderzocht door de dames J. de Keijzer-Prinsenbergh en A. Zwart (Golda), met dank aan de heer J. Kottman (ROB).

33 Baart 1977, pp. 150-151, zie ook Henkes en Stam 1992, p. 107.

en witte glasdraden (afbeelding 35a). De draden liggen aan de buitenzijde op het glas en komen op de onderkant van de beker samen. Langs de rand van de bodem is over de draden heen een standring aangebracht. Dergelijke bekers waren cilindrisch van vorm en werden gebruikt voor het drinken van bier. De vindplaats is helaas onbekend. Het bekerfragment wordt gedateerd in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Jonger zijn de fragmenten van fluitglazen. Eén van de glazen heeft een traan in de stam (=steel) en kan gedateerd worden omstreeks 1700 (afbeelding 35b)³⁴. Op de onderzijde van de voet is het pontil duidelijk zichtbaar. Dit is een oneffenheid die achterblijft op de plaats waar het glas tijdens de fabricage aan een ijzeren staaf vastzat. Uit dergelijke kelkglazen dronk men wijn.

Eén van de oudste flessen is vrij geblazen en wordt gedateerd in de periode tussen 1740 en 1760. Uit de Nieuwehaven komt een aantal (fragmenten van) flessen die volgens opschrift op fles of dop uit Gouda afkomstig zijn (afbeelding 36a). Er zijn twee flessenhalzen gevonden met de porseleinen beugeldop er nog op. Op de ene dop staat 'François Keunen Gouda' met op de zijkant 'FLESSCHENFABRIEK v/h JEEKEL Co, AMSTERDAM/LEERDAM' en op de andere staat 'H. v/d Linden Gouda' met op de zijkant 'DIJKSTRA'S GLASINDUSTRIE AMSTERDAM'. Drie complete flessen laten twee verschillende opschriften zien 'EIGENDOM VAN H. C. v. BUNDE GOUDA' en 'Eigendom van J. H. v.d. Werken Gouda' (zie afbeelding 36b). Tot slot zijn twee losse doppen gevonden van 'H. VAN WIJNGAARDEN KORTE TIENDEWEG GOUDA' en van 'M.M. BELONJE JR BIERHANDEL GOUDA'.

Naar de herkomst van de merken is archiefonderzoek gedaan³⁵. Van 1900 tot 1907 was de bierbrouwerij van F. J. M. Keunen gevestigd op de Oosthaven. H. van der Linde was vanaf 1898 assistent-bierbrouwer en hij wordt later ook als bierhandelaar vermeld. In 1913 keert hij terug naar zijn oude beroep van kantoorbediende. Hij had geen percelen in bezit, zodat niet bekend is waar zijn bedrijf heeft gestaan. Hetzelfde geldt voor H. C. van Bunde, die van 1902 tot 1913 als bierbottelaar in de Doelensteeg woonde. Bij zijn verhuizing naar de Vijverstraat 9 in 1914 wordt hij nog als bierhandelaar vermeld. Hij overlijdt in 1925. J. H. van de Werken nam in 1895 de zaak over van weduwe Roosa-Zweedijk, tapster aan de Blauwstraat 2. Zijn bedrijf was gevestigd op de

afbeelding 35:
a) bodem van een beker;
b) fragment van een fluitglas met een geblazen traan in de stam

Raam. Op een foto uit 1920 staat een aantal medewerkers bij een paard en wagen voor de deur³⁶. Boven de deur hangt een bord 'AGENT HEINEKEN'S BIERBROUWERIJ MAATSCHAPPIJ - ROTTERDAM'. De flessen kunnen op basis van deze gegevens dus zeer nauwkeurig worden gedateerd³⁷. Verder blijkt dat Keunen een brouwer was en de overige drie handelaren. Het glas kwam uit fabrieken elders in het land.

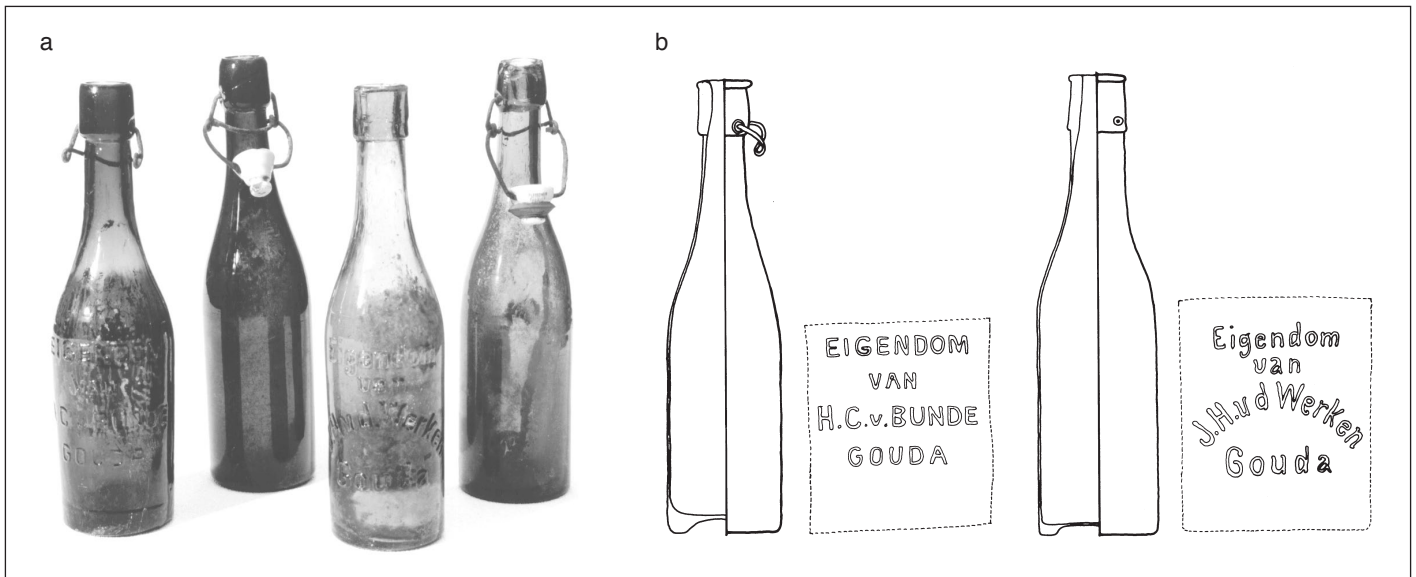
Behalve de Goudse merken zijn ook andere Nederlandse en buitenlandse merken aangetroffen. Onder de buitenlandse merken zijn twee bronwaterflessen. De fles met 'Franz Josef Bitterquelle' heeft een mogelijk magnesiumhoudend bronwater bevat. Het '60 SAME EVIAN' is afkomstig uit het plaatsje Evian aan het meer van Genève. Onduidelijk is wat het 'EAU DES CARMES (= karmelieter monnikswater?) BOYER 14 R. TARANNE' precies is geweest. Bijzonder van vorm is de fles met vier bolvormige instulpingen bij de hals. Op de onderzijde staat 'JHT' (afbeelding 37.8). Voor de allerkleinsten was er speciaal glaswerk, zoals de babydrinkfles (hoogte

34 Dergelijke glazen zijn gevonden op het IHE-terrein in Delft: IHE B12-603 en IHE B12-604 (Henkes en Stam, 1992).

35 Dit onderzoek is uitgevoerd door de heer P. Mensert (Golda).

36 Scheygrond 1981, p. 227.

37 F.J.M. Keunen 1900-1907; H. van der Linde 1898-1913; H. C. van Bunde 1902-1913; J. H. van der Werken 1895-1926.

afbeelding 36:
a) vier van de beugelfles-
sen met namen van
Goudse handelaars;
b) twee van de flessen
met opschrift.

23 cm) met maatverdeling van 1 tot en met 15 (afbeelding 37.3). Over de hals werd een losse speen geschoven. Niet alleen dranken werden in flessen bewaard, zoals de volgende opschriften laten zien: 'OXO BOUILLON - LIEBIG', 'RECTERS AZIJN ESSENCE VEENENDAAL', de 'ABDIJSIROOP, LIAKKER' en de 'LEDER APPRETIJUR'. Verder zijn er diverse potjes gevonden, zoals vetpotjes ('LION SCHIEDAM') en mosterdpotjes ('A. VAN RIJN UTRECHT' en 'WED. H. BREDER. OPPERT 32. ROTTERDAM').

lichamelijke verzorging

Van het eten en drinken gaan we nu over naar de lichamelijke verzorging. Er is een groot aantal kleine flesjes gevonden dat met allerlei watertjes en

middeltjes voor verschillende doeleinden gevuld is geweest (afbeelding 38). Van een aantal flesjes vertellen de opschriften wat de inhoud is geweest (afbeelding 38b, 1-3). In de eerste plaats zijn er reukwaters, zoals EXTRAIT DE AU DE COLOGNE, J.M. FARINA PLACE JULIERS COLOGNE en J.C. BOLDOOT-AMSTERDAM. De twee eau de cologne-flesjes zijn van kleurloos glas en zeskantig van vorm; de boldoot-fles is eveneens kleurloos en rechthoekig. De verschrijving in het eerste opschrift is opvallend: het moet immers 'eau' zijn. Kleinere sierlijke flesjes bevatten waarschijnlijk parfum, zoals het groene flesje met een metalen dopje. Opmerkelijk is het glazen helpmpje van een model dat in de Eerste Wereldoorlog door de Duitsers werd gebruikt. De punt op de bovenkant is afgebroken en op de voorzijde is een adelaar aangebracht. Het helpmpje is hol en heeft een vlakke onderkant. Mogelijk was het een parfumsflesje, waarbij de afgebroken punt als hals diende. Een dergelijke vorm zou ons nu op zijn minst bevreemden. Het is onbekend of de dame die het flesje gebruikte hier een bepaalde bedoeling mee had.

afbeelding 37:
diverse flessen.

In de tweede plaats wijst een groot aantal opschriften op geneesmiddelen (zie afbeelding 38b, 4-7). Er zijn buitenlandse middeltjes gebruikt, zoals een Amerikaans smeersel 'SLOANS LINIMENT MADE IN U.S.A.' of de 'QUINA LAROCHE MESURE LAROCHE'. Kina is de bast van de kinaboom, waaruit kinine wordt bereid en die vroeger zelf als geneesmiddel werd gebruikt tegen onder andere koorts en malaria. Het flesje met 'DR. ADOLF HOMMEL'S HAEMATOGEN' bevatte een bloedvormend geneesmiddel. Een middel waarvan

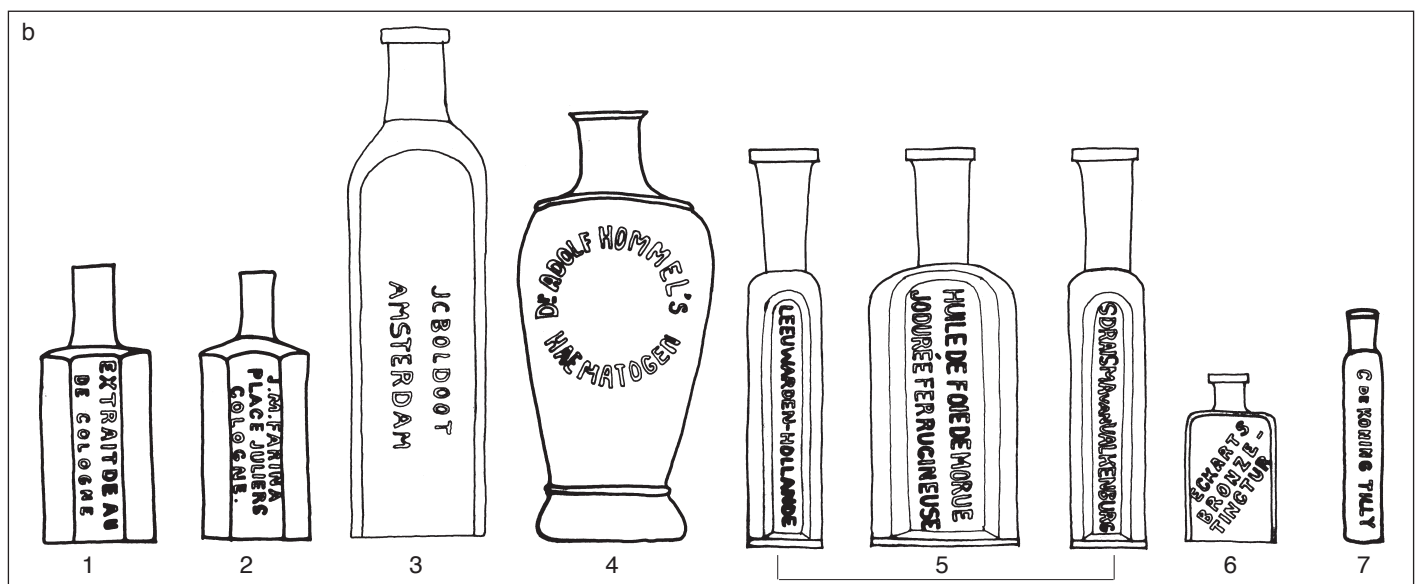
velen nu nog zullen gruwen is levertraan: 'HUILE DE FOIE DE MORUE JODURÉE FERRUGINEUSE, LEEUWARDEN HOLLANDE, S. DRAISMA VAN VALKENBURG'. De Friese firma produceerde deze ijzerhoudende levertraan-olie kennelijk voor de export, maar heeft het product ook op de binnenlandse markt afgezet, getuige de vondst van het flesje in de Nieuwehaven. De rechthoekige fles was gemaakt van bruin glas in verband met de houdbaarheid van de levertraan. Een ander flesje bevatte volgens het opschrift 'ECKARTS BRONZE TINCTUR'. Tinctuur is een aftreksel of oplossing in alcohol of ether met een geneeskundige of cosmetische werking. Het is vreemd dat zich in het flesje twee spijkers bevinden, terwijl het nog is afgesloten met een kurkje. De geneesmiddelen verkreeg men bijvoorbeeld bij 'KRALPELIEN & HOLM APOTHEKERS ZEIST'. Een middel dat zeer waarschijnlijk niet bij de apotheek vandaan kwam zat in de flesjes met het opschrift 'C. DE KONING TILLY' (hoogte 9 cm); ook het opschrift 'ERDTSIECK TILLY' komt voor. Hierin heeft waarschijnlijk Haarlemmerolie gezeten, vanaf 1698 bekend als kwakzalversmiddel voor allerlei in- en uitwendige kwalen. Dergelijke flesjes kunnen gedateerd worden aan het eind van de achttiende/begin negentiende eeuw. Soms vertelt de vorm iets over de inhoud, zoals bij het kleine flesje met een tuitje (hoogte 6 cm). Dit werd gebruikt voor oor- of oogdruppels; aan het kleine tuitje bleef precies een druppel hangen. Het zijn tot slot niet alleen flesjes die in verband gebracht kunnen worden met lichamelijke verzorging. Een fragment van een bakje werd gebruikt voor aluin. Het glas is van een fluorescerend groene kleur,

die onder kenners bekend staat als 'Anna groen'. Het merendeel van de flesjes dateert waarschijnlijk uit de negentiende en begin twintigste eeuw. Nader onderzoek op basis van de opschriften kan informatie geven over herkomst (firma-namen) en datering.

diversen

In de loop der tijd is ook een grote hoeveelheid inktpotjes in de Nieuwehaven verdwenen. Bij het onderzoek zijn er twintig gevonden. Een aantal van de rechthoekige potjes heeft aan de bovenzijde een horizontale richel waar de pen op gelegd kon worden. Eén van de potjes heeft een opschrift 'GIMBORN 'S HEERENBERG' en een ander

afbeelding 38:
a) een overzicht van het glaswerk dat werd gebruikt bij de lichamelijke verzorging;
b) een aantal van de opschriften.

'CIMBORN ZEVENAAR'. Het voorkomen van zoveel inktpotjes mag niet verbazen omdat aan de Nieuwehaven een aantal scholen was gevestigd. Uit de gracht komt verder een compleet lampenglas afkomstig van een olielamp. Ter hoogte van huisnummer 232 is in de sleuf een plaquette van groen glas gevonden met gouden letters. Op het fragment is het Nederlandse wapen te zien dat duidt op een hofleverancier. De letters laten zich aanvullen: Cho[colade], FLI[KKEN³⁸], A. [de Bruyn]. A. de Bruyn was in het begin van deze eeuw broodbakker aan de Nieuwehaven 256³⁹. Waarschijnlijk werden de flikken betrokken van een hofleverancier. De bewoners van de Nieuwehaven hadden in ieder geval een ruime keuze aan bonbonnières voor het presenteren van de flikken. Mogelijk heeft ook het glazen kruiwagentje hiervoor gediend, alhoewel er ook een plantje in gestaan kan hebben. Behalve de bonbonnières zijn er meer glazen siervoorwerpen gevonden, waaronder vaasjes en lampenkapjes. Klein maar fijn is een knoop van geperst zwart glas (doorsnede 2 cm).

4.6. bot

M. van Dasselaar

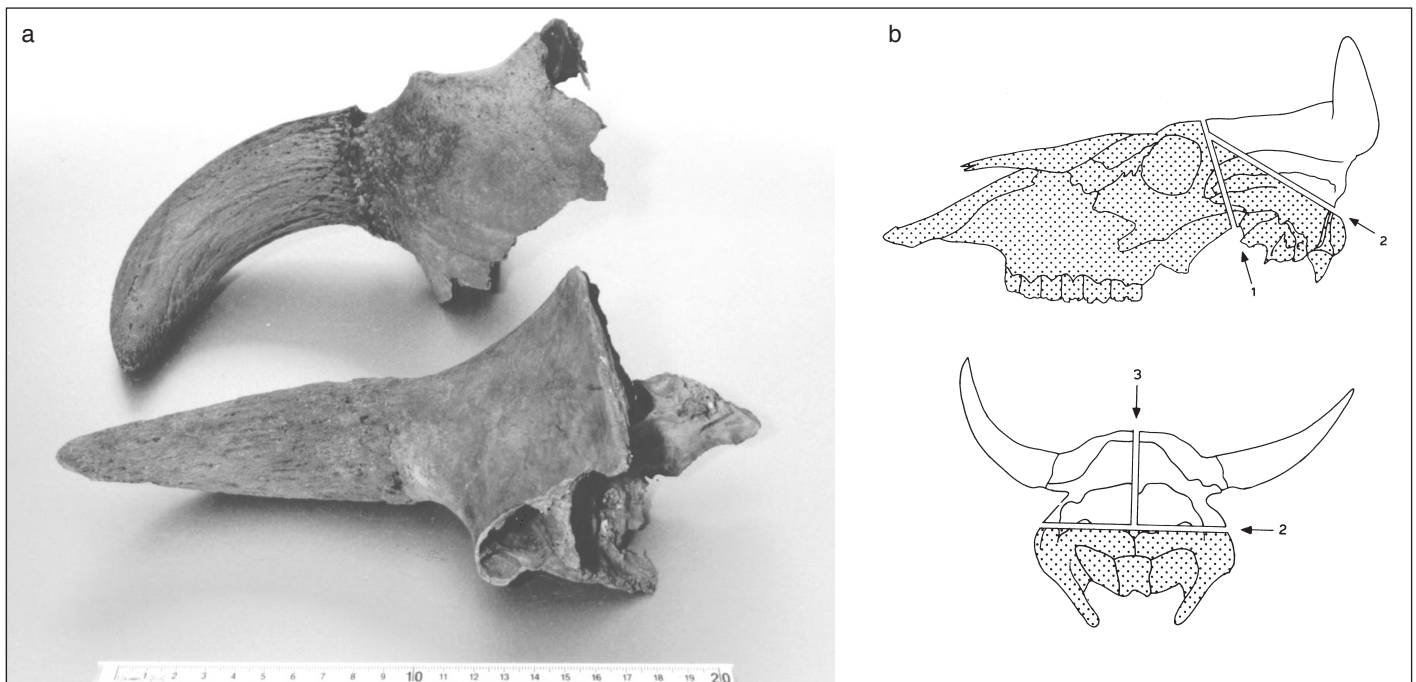
Het botmateriaal van de Nieuwehaven geeft een goede doorsnede van botten die normaal gesproken worden gevonden bij archeologisch onderzoek in Gouda (bijlage 5). Ook hier bestaat het grootste deel (59 stuks) uit botten van rund. Van de grote zoogdieren zijn verder veertien botten van een

varken, negen van schaap of geit, vier van paard, één van edelhert en één van ree⁴⁰ gevonden. De overige vondsten bestaan uit botten van kleine zoogdieren (5), vogels (5), vissen (4), amfibieën (3) en weekdieren (8) (tabel 2, p.34). In totaal zijn 113 botten op soort gedetermineerd; aan 4 botten kon geen determinatie worden gegeven. Omdat bij het project Nieuwehaven geen sprake is van een duidelijk vondstcomplex zijn de botten niet gewogen. In dit geval levert het wegen weinig informatie op. Door de vondstomstandigheden kon aan geen van de botten een datering worden gegeven. Enkele vondsten verdienen een nadere toelichting. Het gaat hierbij met name om de botten met slacht- en gebruikssporen, die meer kunnen vertellen over het gebruik van botmateriaal door de bewoners langs de Nieuwehaven. Tussen het materiaal bevindt zich verder een aantal botten van diersoorten die nog niet in Gouda waren gevonden⁴¹ en enkele bijzondere voorwerpen gemaakt van been.

slachtsporen

Een aantal van de verzamelde botten wijst erop dat zich op één plaats een mogelijke afvalstort van een leerlooier of van een hoornbewerker bevond. In de rioolsleuf tegenover de panden 306/310 werd namelijk een deel van de schedel van een rund gevonden, waaraan kon worden gezien dat de schedel na de slacht nog eens werd gekliefd (afbeelding 39). Dit werd gedaan door de leerlooier die zijn grondstoffen, de (koeien)huiden, aangeleverd kreeg met de hoorns en een deel van

afbeelding 39:
a) twee delen van runderschedels;
b) de wijze waarop de schedel werd gekliefd (uit Van Wijngaarden-Bakker en Maliepaard 1992, pp. 57 en 58).

38 FLI[KJES] is ook mogelijk.

39 Een foto gemaakt omstreeks 1930 toont de winkel aan de buitenzijde; een plaquette is niet te zien (SAMH foto-archief 57049).

40 Inclusief de voorwerpen en versierde botten waarvan nog kon worden bepaald van welk dier het afkomstig is geweest.

41 Vele van de minder algemene soorten zijn gedetermineerd met gebruik van de vergelijkingscollectie van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Deze botten worden opgenomen in de botvergelijkingscollectie van Gouda, zodat ze op deze manier nog van waarde zijn bij het determineren van toekomstige Goudse bodemvondsten.

42 Van Wijngaarden-Bakker en Maliepaard (1992), p. 58.

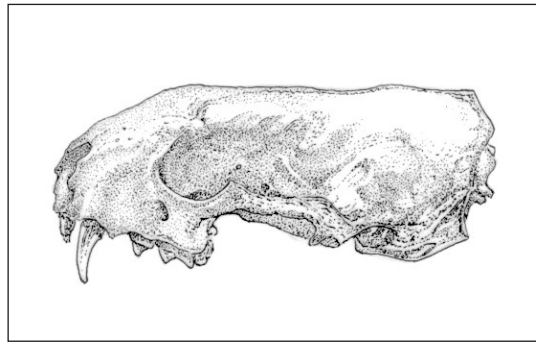
het schedeldak er nog aan⁴². Voor een zo'n groot mogelijke lap leer moest de huid voorzichtig van de schedel worden losgesneden. Om dit te vergemakkelijken werd de schedel eerst in twee delen gekleefd, waarna de twee schedelfragmenten met ieder een hoorn eraan één voor één konden worden verwijderd. Deze delen konden vervolgens onder handen worden genomen door de hoornbewerker, die de hoorns scheidde van de zogenaamde hoornpitten (het harde deel dat nu is teruggevonden). Het hoorn werd gebruikt voor voorwerpjes als knopen, mesheften, kammen etc. Uit de gestorte grond komen nog vier van deze gekleefde schedels met één hoornpit. Drie daarvan werden gevonden in de grond die ongeveer van dezelfde plaats moet komen als het exemplaar uit de sleuf, zodat zij er mogelijk mee in verband kunnen worden gebracht⁴³. Omdat het materiaal van de hoornbewerker (hoorn) in de bodem vergaait, kan aan de hand van het afval niet worden achterhaald of de leerlooier zijn afval eerst nog aan een hoornbewerker heeft afgeleverd of het direct in het water van de Nieuwehaven heeft gedumpt.

soepbeenderen

Over de gehele Nieuwehaven zijn opvallend veel gespleten en of kapotgeslagen metapodia (onderste deel van voor- of achterpoot) van runderen gevonden; 8 van de 18 metapodia zijn op deze manier bewerkt. Vermoedelijk werd van deze botten soep getrokken en werden de uiteinden er afgeslagen om het merg eruit te kunnen koken. Uit andere steden is bekend dat de poten vaak direct werden weggegooid omdat er zo weinig vlees aan zat, maar hier werd dus zelfs dit deel van de koe nog volledig gebruikt⁴⁴. Wellicht is dit een teken van armoedige omstandigheden aan de Nieuwehaven.

overige diersoorten

Behalve de gebruikelijke grote diersoorten werden verspreid over de Nieuwehaven ook botten van enkele minder alledaagse soorten aangetroffen. Als eerste is er het schedeltje van een bunzing (afbeelding 40). Dit kleine zwartbruine roofdier leeft onder andere van kleine zoogdieren, eieren, vogels, vissen, insecten⁴⁵. Bij de Nieuwehaven zal hij echter ook tussen het afval van de bewoners hebben rondgescharreld, om even later met een grote duik in het water te verdwijnen, want hij is ook een uitstekend zwemmer. Als archeologische vondst zijn botten van de bunzing eerder aangetroffen in Monnickendam en Amersfoort⁴⁶. Op twee achtereenvolgende dagen werden op de stort resten gevonden van twee diersoorten die

afbeelding 40:
de schedel van een
bunzing (schaal 1:1).

vaak samen worden gezien⁴⁷. Voor de ene soort is dat trouwens voordeliger dan voor de andere, want het gaat hier om botten van de ooievaar en van een niet nader gedetermineerde kikkersoort. Van de ooievaar is bekend dat hij vroeger vaker in de stad voorkwam dan tegenwoordig. Zo zijn in Gouda al eerder ooievaarsbotten gevonden bij een opgraving in de Keizerstraat⁴⁸. Kikkerbotten waren nog niet eerder gevonden in Gouda, vermoedelijk omdat ze zo klein zijn.

tabel 2: overzicht overige soorten

kleine zoogdieren:	haas	3
	kat	1
	bunzing	1
vissen:	kabeljauw	1
	platvis (indet)	2
	overig	1
vogels:	kip	1
	haan	1
	eend	1
	ooievaar	1
	vogel (indet)	1
weekdieren:	zeeoor	1
	grote zeeslak	1
	wulk	2
	alijkruik	3
	mossel	1
amfibieën:	kikker	3

bewerkt bot en benen voorwerpen

In de Nieuwehaven zijn onder andere twee fragmenten van hertachtigen gevonden. Een helft van een gewei van een ree is gebruikt als kapstok, gezien de slijfsporen en het ophanggaatje. Hoewel geen verdere context bekend is lijkt dit begin twintigste eeuws. De tweede vondst van een hertachtige is wellicht ouder. Een punt van een gewei van een edelhert is recht afgezaagd en vermoedelijk als afval of halfproduct van een messenmaker of knopenmaker te interpreteren. In de

43 Vondstdata: sleuf 1/6, stort 30/5, 10/6, 16/6 en 30/8.

44 IJzereef (1983), p. 1.

45 De Jong (1979), pp. 136-137.

46 Lauwerier (1994), p. 10.

47 Vondstdata 30/5 en 31/5.

48 Op dit moment wordt een inventarisatie uitgevoerd naar het voorkomen van ooievaarsbotten in opgravingen in Nederland, Maaike Verhagen en Kinie Esser, Archeoplan Delft, in voorbereiding.

Nieuwehaven is een mes met hertshoornen heft gevonden. Een fragment van een geiten/schapenbotje vertoont een aantal naast elkaar liggende groeven. Hoewel hierover in de literatuur niets bekend is, zou het kunnen gaan om een werktuig waar draden over hebben gelopen, bijvoorbeeld in een weefgetouw. In de opgraving op het kasteelterrein in Gouda werd eerder een compleet exemplaar gevonden⁴⁹.

kinderspeelgoed

Speelkoten zijn een veel voorkomende vondst bij opgravingen. De kootbeenderen van met name rund werden gebruikt in een spel waarbij een aantal koten op een rijtje werd gezet, soms voorzien van een merkje om de waarde te bepalen. Vervolgens werd met een werpkoot (eenzelfde koot verzaaid met lood of met een spijker) geworpen om de koten om te gooien. Ook zo'n werpkoot is teruggevonden. Een van de aardigste vondsten van been betreft kinderspeelgoed. Het is een benen rinkelbel met aan de ene kant een fluitje, aan de andere kant een bijstuk en in het midden vier belletjes. Verder heeft hij nog een ingekerfde versiering (afbeelding 41). Vergelijkbare rinkelbellen zijn bekend uit Papendrecht en Dalfsen en dateren ongeveer uit de achttiende eeuw⁵⁰.

(rechts) afbeelding 42:
een benen kokertje
(schaal 1:1).

afbeelding 41:
de rinkelbel met doorsnede, de belletjes zijn reconstructie (schaal 1:1).

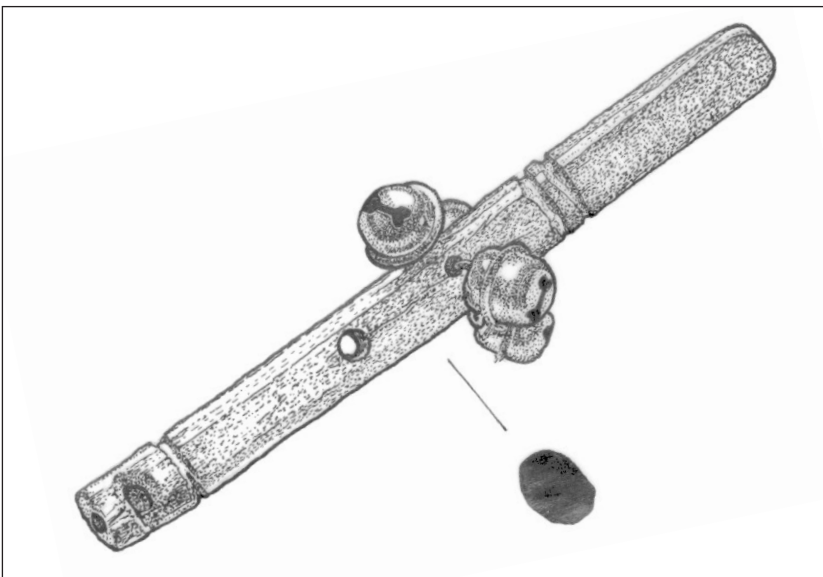
overige voorwerpen

Verspreid over de Nieuwehaven zijn verschillende onderdelen van waaiers gevonden en ook een nog vrijwel complete waaier. Waaiers worden vanaf de late Middeleeuwen gebruikt en zijn oorspronkelijk meestal gemaakt van veren. Vanaf ongeveer 1650 worden de veren waaiers echter verdrongen door papieren waaiers⁵¹. Het verenkrulmesje, dat spe-

ciaal is bedoeld voor het opnieuw oprullen van de veren van de waaier, zal dus vermoedelijk van voor die tijd dateren. Uit het begin van deze eeuw (of eind vorige eeuw) dateren twee (tanden)borstels van Franse makelij. De ene heeft als opschrift 'extra fine paris' en de andere 'le vengeur' (= de wreker). Ook het fraaibewerkte deel van een (naalden)kokertje met schroefdraad zal ongeveer van deze ouderdom zijn (afbeelding 42). Een fragment van een benen kam, een benen naald en vier knopen completeren de benen voorwerpen.

4.7. leer en textiel⁵²

Door de vochtige omstandigheden in de grachtvulling is organisch materiaal zoals leer, hout en textiel uitstekend bewaard gebleven. De kleine hoeveelheid hout uit de Nieuwehaven kan wellicht verklaard worden uit het feit dat houten voorwerpen die in de gracht werden gegooid, bleven drijven. Onder het leer vormen schoenen de grootste groep met circa 95 dateerbare fragmenten. Schoeisel wordt bij opgravingen met natte omstandigheden in grote aantallen gevonden. Het wordt namelijk door iedereen gedragen, verslijt na verloop van tijd en wordt vervolgens weggegooid.

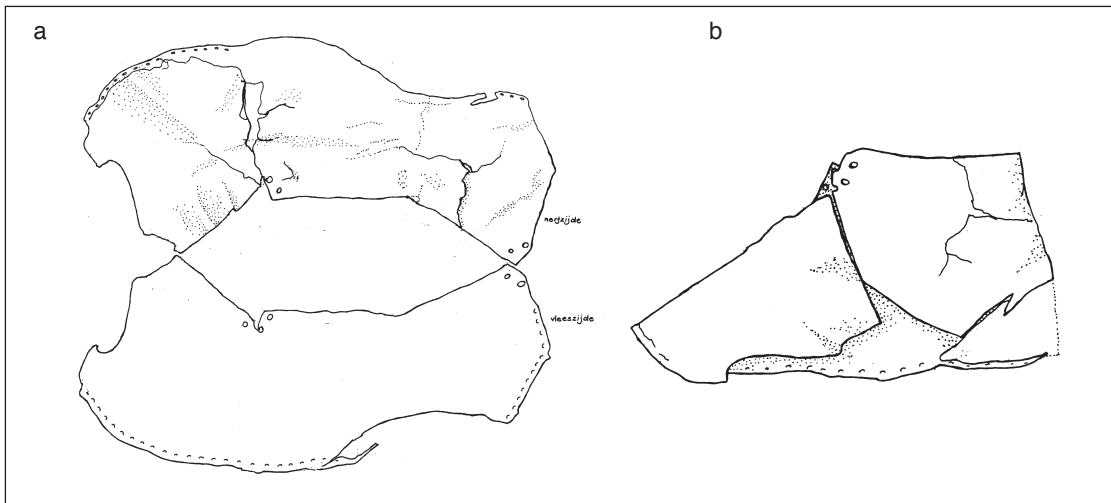

49 Zie Van Dam en Sprokholt (1993), p. 163.

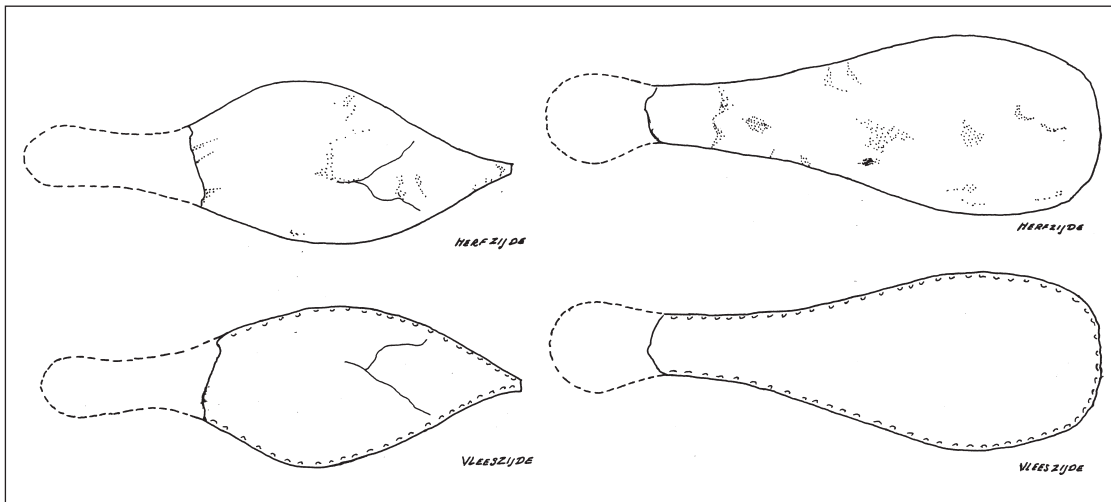
50 Van Vilsteren (1987), p. 53-54.

51 Van Vilsteren (1987), p. 42.

52 Het leer is onderzocht door mevrouw L. Kern en de heer P. Peters (beiden Golda) in samenwerking met de heer O. Goubitz, ROB, Amersfoort.

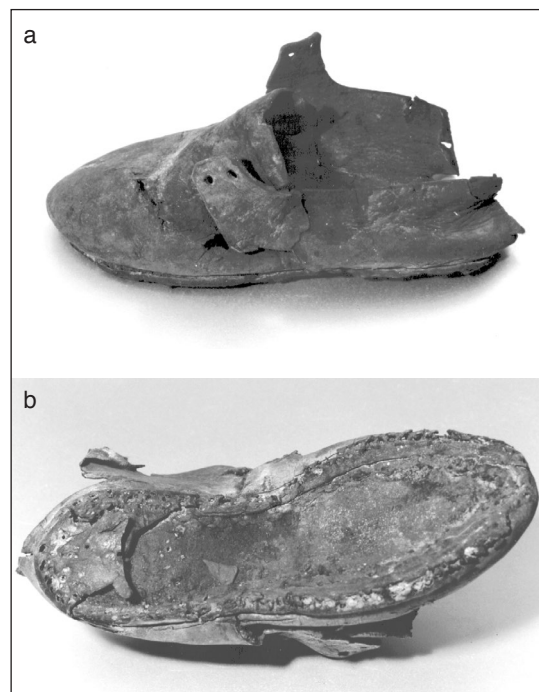

afbeelding 43:
 een schoen van
 het type 7:
 a) nerf- en vleeszijde van
 het leerfragment;
 b) het leerfragment in
 oorspronkelijke vorm
 gevouwen.

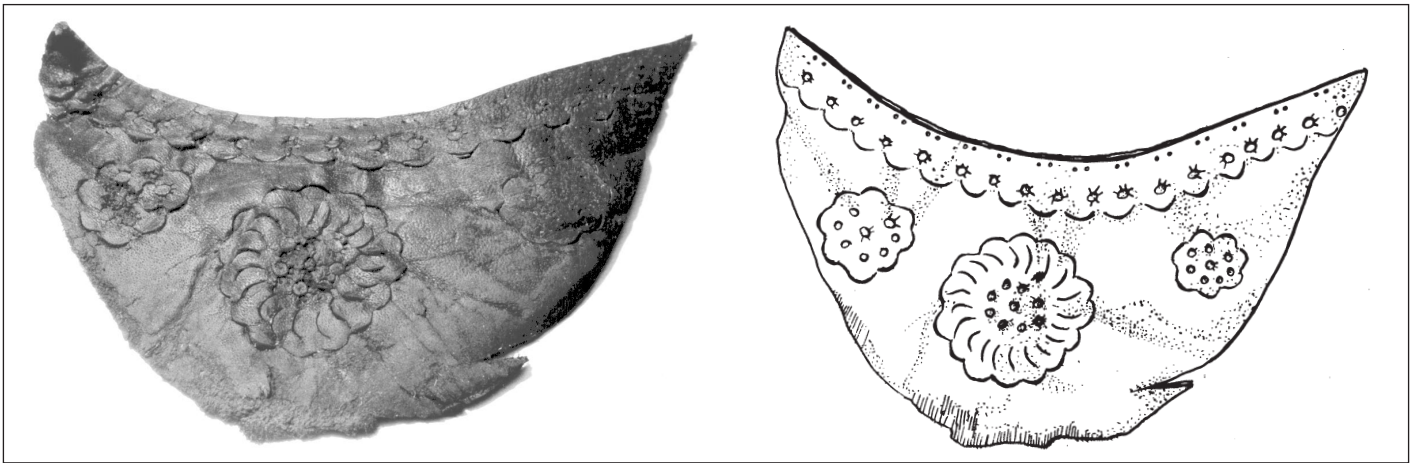

afbeelding 44:
 de twee bovenzolen van
 ledertrippen.

Schoenen hebben het voordeel dat ze net als andere kleding modegevoelig zijn en daardoor goed zijn te dateren. Bovendien kan op basis van het schoeisel soms iets worden gezegd over de welstand van de dragers; zo wijzen bijvoorbeeld meermalen herstellde exemplaren op minder draagkrachtigen en versierde modellen op mensen die meer te besteden hadden. De oudste schoenfragmenten uit de Nieuwehaven dateren uit de vijftiende eeuw. Onder de jongste vondsten uit het begin van deze eeuw bevinden zich twee voetbalschoenen. Het merendeel van de fragmenten bestaat uit tussen-, binnen- of buitenzolen en kan in de zeventiende eeuw worden gedateerd. Vooral bij de recentere modellen kan duidelijk een onderscheid worden gemaakt tussen dames- en herenschoenen. Ook zijn verschillende kindermaatjes verzameld. Er zijn geen snijresten gevonden die zouden kunnen wijzen op afval van een schoenmaker. De enkele leren beurzen zijn zeer waarschijnlijk na diefstal in het water gegooid.

afbeelding 45:
 een leren schoen
 a) bovenzijde en
 b) onderzijde.

afbeelding 46:
versierd muilblad.

de oudste schoenen

De oudste schoenen uit de Nieuwehaven dateren uit de vijftiende eeuw. Het gaat om twee fragmenten van een lage schoen met een vetersluiting aan de voorkant. Dit schoentype is eerder in 's-Hertogenbosch gevonden (afbeelding 43)⁵³. Eén van de fragmenten heeft een tong. Een ander schoentype was de trip, een pantoffelachtige schoen. Buiten liep men op trippen met een houten zool, de houttrikken; binnenshuis liep men op geheel leren trippen. Van dergelijke ledertrikken zijn twee zogenaamde bovenzolen gevonden van verschillende modellen (afbeelding 44). Het model met de sierlijke punt kan in de vijftiende eeuw worden gedateerd; de ander met de brede afgeronde voorkant in de eerste helft van de zestiende eeuw. De brede voorkant met smalle achterkant kan verklaard worden uit het feit dat men in dergelijke schoenen vooral op de voorkant van de voet liep. Beide leerfragmenten laten zien dat het stiksel waarmee de bovenzolen op de zool werden vastgezet vanuit de zijkant van de zolen is genaaid.

nieuw type

Elke opgraving levert voor Gouda nieuwe schoentypen op. Het is de bedoeling om uiteindelijk een overzicht te maken van de verschillende typen uit Goudse bodem. Uit de Nieuwehaven komt een schoen die rond 1680 wordt gedateerd en nagenoeg compleet is (afbeelding 45). Het is een laag model met vetersluiting aan de voorzijde. In het leer zijn de afdrukken van de (leren) veter nog zichtbaar, zodat valt af te leiden hoe de schoen werd gestrikt. De datering is gebaseerd op de manier waarop het leer aan elkaar is gestikt. Dit heeft men aan de binnenzijde van de schoen gedaan met een zogenaamde haakse zijnaad. Andere zijnaden zijn de ronde en de rechte naad. Aan de onderzijde van de schoen is te zien dat het bovenblad met een leren veter aan de zool is vastgenaaid; dit komt niet vaak

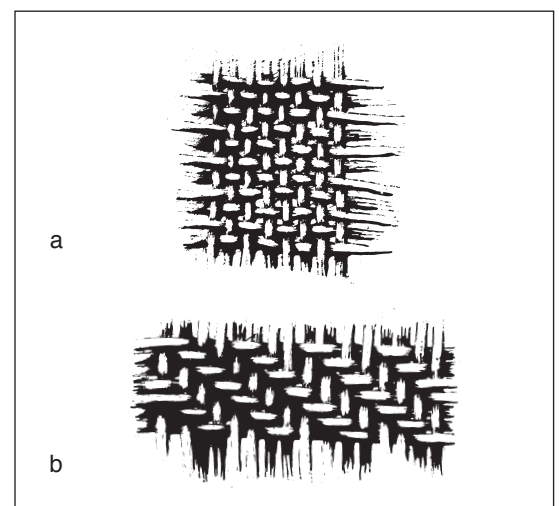
(rechts) afbeelding 47:
twee fragmenten van
wollen weefsel:
a) met plat- of
linnenbinding;
b) met keperbinding.

voor. versiering

Bijzonder fraai is het versierde bovenblad van een muil. Met een guts is er een randje en een drietal bloemmotieven in aangebracht (afbeelding 46). Het fragment is van grof rundleer en wordt in de zestiende eeuw gedateerd. Versierde leerfragmenten worden wel vaker gevonden, maar dit motief is nog niet eerder in Gouda aangetroffen.

textiel

Behalve leer blijft ook textiel onder vochtige omstandigheden bewaard. Er zijn twee fragmenten van wollen weefsel verzameld. Wollen kleding wordt vanaf de prehistorie tot vandaag de dag gedragen en losse fragmenten zijn daarom bijzonder moeilijk te dateren. Bij weefsel kan worden gekeken naar de manier waarop het is gemaakt. Eén fragment heeft een zogenaamde plat- of linnenbinding, het andere heeft een zogenaamde keperbinding (afbeelding 47). Beide fragmenten kunnen afkomstig zijn van kleding (omslagdoek) of van een deken.

53 type 7, Goubitz 198.

5

conclusie

De archeologische begeleiding van de rioolaanleg in de Nieuwehaven heeft laten zien wat de waarde van een dergelijk project kan zijn. Terwijl door technische beperkingen de onderzoeksomstandigheden niet ideaal waren, kon toch een enorme hoeveelheid vondsten worden geborgen. Vanwege het ontbreken van informatie over bodemgelaagdheid en onderlinge samenhang, zijn de voorwerpen alleen op vormkenmerken gedateerd. De vondsten beslaan de gehele periode vanaf de eerste bewoning langs de gracht in de veertiende eeuw tot aan de demping in 1940. Uit de veertiende eeuw dateert het oudst gevonden aardewerk, het oudste metaal dateert uit eind veertiende/begin vijftiende eeuw, de oudste schoenen uit de vijftiende en het oudste glas uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. In aantallen ligt het zwaartepunt voor de meeste vondstgroepen bij de laatste eeuwen. Het materiaal geeft niet de indruk dat bepaalde perioden ontbreken door uitbaggeren of schonen van de gracht, terwijl dit in zes eeuwen tijd toch ongetwijfeld moet zijn gebeurd. Er zijn geen vondsten verzameld die ouder zijn dan de grachtvulling.

In het tracé van de rioolsleuf konden ook de bruggenhoofden van twee bruggen worden onderzocht. Baksteenmaten geven een datering in de eerste helft van de vijftiende eeuw voor de vroegst aangetroffen fase van de Vuilsteegbrug.

Waarnemingen bij het verwijderen van de bruggenhoofden geven aanleiding voor de veronderstelling dat de bruggen gefundeerd waren op een balkenrooster met palen.

Voor de vondsten uit de sleuf is de vindplaats geregistreerd ten opzichte van de huizen langs de gracht. Bij de uitwerking is geprobeerd een verband te leggen tussen deze vondsten en de bewoners. Dit blijkt tot nu toe alleen mogelijk bij de kleipijpen. Eén concentratie blijkt het afval te zijn van een groep pijpenmakers die tussen 1695 en 1793 actief was in één werkplaats.

Historische gegevens leveren informatie over de relaties tussen deze pijpenmakers en in combinatie met de gevonden pijpen ook over de organisatie van de werkplaats.

De aandacht ging verder in het bijzonder uit naar Goudse producten. Naast kleipijpen geven verschillende andere vondsten informatie over de pijpenproductie. Trompetten en kleiringen laten bijvoorbeeld zien hoe de pijpen in de pijpenpotten werden gezet. Ook een gedeelte van het aardewerk is lokaal en ten dele zelfs aan de Nieuwehaven vervaardigd, waaronder verschillende producten van witbakkend aardewerk met groene glazuur. De aardewerkproducten kunnen nog niet aan specifieke werkplaatsen worden toegewezen, alhoewel meerdere pottenbakkers bekend zijn aan de Nieuwehaven. Verder zijn op vier lepels merken herkend van Goudse tinnegieters, van wie één aan de Nieuwehaven woonde en mogelijk ook werkte.

De vondsten geven een aardig beeld van de verschillende activiteiten die zich in de loop van bijna zes eeuwen op en langs de gracht hebben afgespeeld. Door de vondstomstandigheden is het niet mogelijk afzonderlijke huishoudens te bestuderen. Het is daarom moeilijk een uitspraak te doen over de leefomstandigheden van de bewoners. Sommige vondsten wijzen op een zekere welstand, waaronder het versierde muilblad en bekerfragment met een versiering van gekleurde glasdraden; andere vondsten doen daarentegen armoedige omstandigheden vermoeden, zoals de soepbeenderen.

Het is duidelijk geworden wat de mogelijkheden zijn van het materiaal en welke vondsten nader onderzoek verdienen. Zo dient het aardewerk verder onderzocht te worden op Goudse producten en kan geprobeerd worden een koppeling te maken met bekende pottenbakkers. Nader onderzoek aan de pijpenstorten levert niet alleen

informatie over de werkplaatsen, maar ook over de werkwijze van de pijpenmakers, bijvoorbeeld over het gebruik van verschillende mallen. De grote hoeveelheid schoenen biedt de mogelijkheid een overzicht samen te stellen van de in Gouda gangbare typen. Aan de hand van opschriften op

glas en van merken op aardewerk en metaal kan van een aantal voorwerpen herkomst en datering worden bepaald. In ieder geval is duidelijk dat bij de aanleg van de riolering onvervangbare stukjes Goudse geschiedenis aan de bodem zijn onttrokken.

literatuur

- Baart, J. M. e.a. (1977). Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadkernonderzoek. Amsterdam.
- Barendregt, L. (1983). De funderingen van het bolwerk De Punt, de Haarlemmer- of Rijnsburgsepoort en de Kerkpleinbrug in Leiden. In L. Barendregt en H. Suurmond-Van Leeuwen (Red.), Bodemonderzoek in Leiden, Archeologisch Jaarverslag 1982. pp. 48-62. Leiden
- Barendregt, L. (1990). De Nieuwsteegbrug te Leiden. In L. Barendregt en H. Suurmond-Van Leeuwen (Red.), Bodemonderzoek in Leiden 11/12, Archeologisch Jaarverslag 1988/1989. pp. 53-61. Leiden.
- Barendregt, L. (1992). De Zijlpoortsbrug over de Herensingel te Leiden. In L. Barendregt en H. Suurmond-Van Leeuwen (Red.), Bodemonderzoek in Leiden 13/14, Archeologisch Jaarverslag 1990/1991. pp. 118-129. Leiden.
- Bartels, M. (z.j.). Een laat-19de eeuwse afvalkuil met email gebruiksgoed uit de Piersonstraat te Nijmegen. In H. Clevis (Red.), Assembled Articles 2, Symposium on Medieval and Post-Medieval Ceramics. Zwolle: Stichting Promotie Archeologie.
- Bitter, P. (1992). Metaalvondsten uit de marktenroute te Leiden. In L. Barendregt en H. Suurmond-Van Leeuwen (Red.), Bodemonderzoek in Leiden 13/14, Archeologisch Jaarverslag 1990/1991. pp. 61-79. Leiden.
- Bouw, E. J. e.a. (1991). Bonte blikken, Blikfabriecage in Nederland 1880-1990. Assen: Drents Museum.
- Boymans-van Beuningen (z.j.). Kunstnijverheid en Industriële Vormgeving 1800-heden. Rotterdam.
- Brugge, J. ter en T. de Ridder (1996). Archeologisch en historisch onderzoek van de Franssen en de Kuiperstraat (= Archeologische Rapporten Gemeente Vlaardingen Nr. 2). Vlaardingen: Dienst Stadswerk/Bureau Archeologie.
- Dam, J. van en H. J. Sprokholt (1993). Gevonden voorwerpen. In H.J. Sprokholt, C. J. W. Akkerman en M. van Dasselaar (Red.), Het kasteel van Gouda, pp. 131-178. Gouda/Delft: SPOOR/Eburon.
- Duco, D. H. (1982). Merken van de Goudse pijpenmakers. De Tijdstroom.
- Duco, D. H. (1992). De tabakspijp als Oranje-propaganda. Leiden: Stichting Pijpenkabinet.
- Funderingsadvies riolering Nieuwehaven, Gouda (1994). Wareco Amsterdam bv (11074/ek.767).
- Geselschap, J. E. J. (1977). De Goudse tinnegieters. Holland 9, pp. 268-274.
- Goubitz, O. (1983). De ledervondsten. In H. L. Janssen (Red.), Van bos tot stad, opgravingen in 's-Hertogenbosch. pp. 274-283. Gemeente 's-Hertogenbosch, Dienst van Gemeentewerken.
- Henkes, H. E. en G. H. Stam (1992). Glas. In E. J. Bult e.a., IHE-Delft bloeit op een beerput, Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest. pp. 99-108. Delft.
- Henkes, H. E., G. H. Stam en H. van Gangelen (1992). De glasvondsten. In P. H. Broekhuizen, H. van Gangelen e.a. (Red.), Van boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen. pp. 347-382. Groningen: Stichting Monument & Materiaal.
- Homan, M. (1996). Nieuwehaven, van kade tot promenade. Gouda: gemeente Gouda, afdeling Wegen.
- IJzereef, G.F. (1983). Gegeten en verdronken, een onderzoek naar de dierlijke resten van de Voorst. In Het kasteel Voorst (= uitgave van de vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 34). pp. 115-132. Zwolle.
- Jong, M. de, (1979). De zoogdieren van Europa. Aartselaar.

Kok, R. S. (1996). Vondsten uit vuile grond, archeologisch onderzoek bodemsanering Bolwerk fase 1, Gouda. Gemeente Gouda: afdeling Stadsvernieuwing, Volkshuisvesting en Monumentenzorg.

Land, A. H. (1984). Metalen voorwerpen uit de voormalige Dolhuisgracht te Leiden. In Bodemonderzoek in Leiden 6, Jaarverslag 1983. pp. 62-97. Leiden.

Lauwerier, R. C. G. M., (1994). De archeozoölogie van Nederlandse middeleeuwse steden; een inventarisatie voor onderzoek en behoud (= Interne Rapporten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 18).

Meulen, J. van der. (1994). De "gecroonde roos" en andere pijpenmakersmerken van Gouda. Een vernieuwde en uitgebreide inventarisatie voor het determineren van Goudse pijpen. Pijpelogische Kring Nederland en de Stedelijke Musea Gouda.

Monumentenzorg en archeologie in Gouda, Nieuwsbrief 10 (1996). Gouda: gemeente Gouda, afdeling Stadsontwikkeling, Volkshuisvesting en Monumentenzorg.

Scheygrond, A. (1979). Goudse Straatnamen. Alphen aan den Rijn: Canaletto.

Scheygrond, A. (1981). De namen der Goudse straten, wijken, bruggen, sluizen, waterlopen en poorten. Alphen aan den Rijn: Repro Holland.

Tupan, H. R. (1983). De bruidegomspijp, de geschiedenis van een volkskundig huwelijksfenomeen. Hoogezand: Stubeg.

Vilsteren, V.T. (1987). Het benen tijdperk, gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor, 10.000 jaar geleden tot heden. Assen.

Wijngaarden-Bakker, L.H. van en C.H. Maliepaard (1992). Runderhoornpitten uit de marktenroute te Leiden, Analyse en interpretatie. In L. Barendregt en H. Suurmond-Van Leeuwen (Red.), Bodemonderzoek in Leiden 13/14, Archeologisch Jaarverslag 1990/1991. pp. 51-60. Leiden.

Het archeologisch onderzoek van de Nieuwehaven is in dezelfde periode uitgevoerd als dat van het Bolwerk. Verschillende kosten die opgevoerd zijn hebben betrekking op beide projecten. Voor deze kosten, met name personeelskosten, is een verdeelsleutel toegepast.

Ten aanzien van het project Nieuwehaven kunnen de volgende kosten genoemd worden:

<u>Omschrijving</u>		<u>Totaalbedrag</u>
Vooronderzoek door de heer H.J. Sprokholt, archeoloog	f	800,--
Salariskosten project-archeoloog	f	14.869,77
Reiskosten project-archeoloog	f	365,17
Verzekering transport/verblijf vondsten	f	219,94
Foto's e.a.		
Rekeningen Talens Foto B.V.	f	1.130,50
Geleverd fotowerk door Topografische Dienst	f	97,50
Plotwerk door sector Gemeentewerken, gemeente Gouda	f	50,--
Materialen		
Aanschaf vuilwaterpomp met slang	f	950,--
Aanschaf tafelsealer plus folie	f	948,81
Aanschaf houten stelling t.b.v. opslag vondsten	f	125,--
Aanschaf stalen stelling t.b.v. opslag vondsten	f	175,--
Diverse opberg- en gebruiksmaterialen geleverd door ROB	f	877,10
Kleingoed, betaald via handgeld archeoloog	f	50,--
Schrijfmaterialen, declaratie Stichting SPOOR	f	35,85
Aangeschaft materiaal t.b.v. leerbewerking	f	80,35
Overige kosten		
Aankoop en kopieerkosten naslagwerken	f	28,60
Consumpties	f	23,45
		<hr/>
<u>Totale kosten</u>	f	<u>20.827,04</u>

Determinatie de heer J. van Dam (Gouda).

h = hoogte, b = breedte, l = lengte

14/7-sleuf

strooppot kruikvormig met korte hals, standing
rood aardewerk met loodglazuur aan binnenzijde
h 19,5 cm, diameter 10,7 cm
misbaksel: ingezakte hals en aangebakken
aardewerkfragment aan de onderzijde
datering: 17e eeuw.

?

fragment faience schotel
b 8 cm
misbaksel: aangebakken aardewerkfragment aan
bovenzijde
datering: 17e eeuw.

gouds wit

22/6-sleuf

spaarpot van wit aardewerk met geelgroen
loodglazuur
in reliëf versiering met Gouds wapen
h onbekend, diameter 6,3 cm
datering: 18e eeuw.

11/5-sleuf

miniatur schaal op voet
wit aardewerk met groen glazuur
h 3,5 cm, diameter 8,8 cm
datering: 17e/18e eeuw.

31/7-stort

miniatur kom hoog model met schenklip en
platte onderzijde
wit aardewerk met groen glazuur
h 3,5 cm
datering: 18e/19e eeuw.

14/7-sleuf

2 fragmenten van spaarvarkens, langwerpig model
op 3 pootjes
wit aardewerk met een groene glazuur
l 17 cm, h 7 cm
datering: eind 19e/begin 20e eeuw.

18/5-stort

miniatur komfoor, aan binnenzijde 3 liggende
nokken, 4 ruitvormige luchtopeningen, 2 liggende
oren
wit aardewerk met een bruine glazuur
h 6,5 cm, diameter 8 cm
datering: eind 19de / begin 20e eeuw.

31/5-stort

miniatur potje, model kamerpot zonder oor
wit aardewerk met groen loodglazuur
h 4,2 cm, diameter 5,1 cm
datering: eind 19e/begin 20e eeuw.

?

miniatur theepot
wit aardewerk met geelgroen loodglazuur
h 7 cm, diameter 4,3 cm
datering: eind 19e/begin 20e eeuw.

19/6-sleuf

vogelfluitje
wit aardewerk met bruine glazuur
h 7cm, l 9cm
datering: 19e/20e eeuw.

Determinatie de heer A. de Bruijn en mevrouw L. Schouten (beiden Golda).

De gegevens van de pijpen worden in een vaste volgorde gepresenteerd:

- vondstdatum
- vondstnummer of vindplaats
- merk: pijpenmakersmerk
- datering
- ger = gerookt; ong = ongerookt
- maker
- kwaliteit: pors = porselein

<p>1. 22,23,24-4-95
volg nr 8
st
merk DCV
ger
dat 1670-1690
maker <i>onbekend merk</i>
kwa pors</p>	<p>merk ML gekroond
ong
dat 1675-1690
maker Maarten Lucasz
(gidelid 1667-1695)
kwa pors</p>	Pijpenkop met manchet(busje), onduidelijk is of dit origineel is of om een steelbreuk te herstellen.	<p>16. 15-5-95
volg nr 33
sleuf t.o. 310
merk 51 gekroond
ger
dat 1880-1940
maker
kwa pors</p>
<p>2. 22,23,24-4-95
volg nr 8
st
merk IIVE
ger
dat 1670-1690
maker
kwa pors</p>	<p>7. 6-5-95
volg nr 24
st
merk IKI met stippen
ger
dat 1650-1670
maker <i>onbekend merk</i>
kwa pors
Deze volgorde van letters in het merk komt niet veel voor; Franse lelies op steel.</p>	<p>11. 10-5-95
st
merk IIVO daaronder N gekroond
ong
dat 1750-1770
maker</p>	<p>17. 15-5-95
volg nr 33
sleuf t.o. 310
merk 51 gekroond
ger
dat 1880-1940
maker
kwa pors</p>
<p>3. 22,23,24-4-95
volg nr 8
st
merk EI
ger
dat 1670-1690
maker <i>onbekend merk</i>
kwa pors</p>	<p>8. 6-5-95
volg nr 24
st
merk HS
ong
dat 1670-1690
maker
kwa pors
De eerste vermelding in het gildenboek stamt uit 1708, gezien de datering van de pijp is het merk voor die tijd al in gebruik geweest.</p>	<p>12. 13-5-95
st
merk IWB
ger
dat 1670-1690
maker
kwa pors</p>	<p>18. 16-5-95
volg nr 33
sleuf t.o. 310
merk II gekroond
ger
dat 1660-1680
maker Jan Jonasz/Jan Jacobsz van der Aerde
kwa pors</p>
<p>4. 29-4-95
st
merk SRM
ger
dat 1670-1690
maker
kwa pors</p>	<p>9. 6-5-95
volg nr 24
st
merk IAD
ger
dat 1660-1675
maker
kwa pors</p>	<p>13. 15-5-95
volg nr 33
sleuf t.o. 310
merk vogel met GI
ong
dat 1675-1690
maker
kwa pors</p>	<p>19. 17-5-95
sleuf t.o. 310
merk geen
ong
dat 1900-1925?
maker
kwa
bovenkant kop glazuur, onderkant met steel bloemmotieven</p>
<p>5. 2-5-95
31-7-95
st
merk geen
ong
dat 1670-1690
maker
kwa grof
Ketel en steel versierd met ringen van stippen. Meerdere exemplaren van gevonden (vondstcomplex).</p>	<p>10. 6-5-95
volg nr 24
st
merk geen
ong
dat 1880-1900
maker
kwa pors</p>	<p>14. 15-5-95
volg nr 33
sleuf t.o. 310
merk molen
ong
dat 1720-1750
kwa pors
bolle vorm</p>	<p>20. 17-5-95
st
merk geen
ong
dat 1900-1925?
maker
kwa
karikatuur kop (Jan Klaassen?)</p>
<p>6. 5-5-95
volg nr 24
st</p> | <p>15. 15-5-95
sleuf t.o. 310
merk wijnton gekroond

ger
dat 1750-1775
maker Bouwman/Johannes van der Valk (1771)/Cornelis Zon (1742)
kwa pors</p> | <p>21. 20-5-95
st
merk trompetter</p> | |

ong dat 1770-1790 maker Jan Puijt (1738-82)/Hannes van der Valk (1763-1799) kwa pors reliëf pijp met het wapen van Hamburg (Vrede van Aken)	merk geen ger dat 1880-1940 maker kwa houten kop voor losse steel	merk Melkmeisje ger dat 1775-1850 maker kwa pors	kwa pors
22.24-5-95 st merk Duif gekroond? ger dat 1880-1900 maker kwapors kop in de vorm van vrouwenbeen	29.1-6-95 sleuf t.o. 310-306 merk 'Tudorroos' ger dat 1660-1680 maker kwa grof/pors steelversiering Franse lelie	37.6-6-95 st merk geen ger dat 1880-1900 maker kwa grof karikatuur kop vrouwenhoofd	44.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk WS gekroond (2 stuks) ger dat 1670-1690 maker kwa pors
23.29-5-95 st merk trompetter ong dat 1850-1870 maker kwa grof reliëfpijp met duif en vossen	30.1-6-95 sleuf t.o. 310-306 merk Franse lelie ong dat 1660-1680 maker kwa pors	38.10-6-95 st merk geen ong dat 1900-1940? maker kwa houten pijp met manchets voor losse steel	45.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk EI gekroond ong dat 1750-1800 maker kwa pors
24.29-5-95 st merk geen ong dat 1850-1870 maker kwa grof reliëfpijp met blad-motief	31.1-6-95 sleuf t.o. 310-306 merk boot ong dat 1690-1710 maker kwa pors steelversiering Franse lelie	39.12-6-95 st merk man op de kwakel ong dat 1740-1760 maker Pieter 't Hoen (1739-82)/Jan de Mol (1754-1789)/Joris van Straale (1718-46) kwa grof reliëfmerk	46.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk vrouw met de kipperson ger dat 1775-1815 maker kwa pors
25.31-5-95 st merk geen ong dat 1670-1690 maker kwa grof Hoorpijp (dus zonder hiel), de ketel gaat direct over in de steel; hoorpijpen uit deze periode komen niet veel voor.	32.1-6-95 sleuf t.o. 310-306 merk 19 gekroond ong dat 1735-1755 maker kwa grof reliëfmerk	40.12-6-95 sleuf t.o. 258 merk geen ong dat 1900-1925? maker Goedewaagen Gouda kwa pors steelfragment met Goedewaagen Gouda	47.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk 83 gekroond ong dat 1775-1815 maker kwa pors
26.31-5-95 st merk OA ger dat 1670-1690 maker kwa pors	33.1-6-95 sleuf t.o. 310-306 merk kwispedoor ger dat 1735-1755 maker kwa grof reliëfmerk	41.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk roos ger dat 1670-1690 maker kwa pors	48.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk koning David met hoofd en zwaard ong dat 1775-1815 maker kwa pors
27.31-5-95 st merk geen ger dat 1880-1900 maker kwa grof kop geheel bewerkt met verticale lijnen.	34.1-6-95 sleuf t.o. 310-306 merk man in bootje ger dat 1735-1755 maker kwa grof reliëfmerk	42.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk DA met ster ger dat 1670-1690 maker <i>onbekend merk</i> kwa pors	49.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk TI gekroond ger dat 1775-1815 maker kwa pors
28.31-5-95 st	35.1-6-95 sleuf t.o. 310-306 merk Both ger dat 1750-1775 maker kwa pors	43.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk IMM ger dat 1670-1690 maker Jan Janse Marel (Gildelid 1679-1682)	50.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk GN gekroond ong dat 1775-1825 maker kwa pors
	36.1-6-95 sleuf t.o. 310-306		51.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk 65 gekroond ong dat 1815-1900 maker kwa pors
			52.22-6-95 sleuf t.o. 258 merk RT gekroond ong dat 1815-1900

	maker kwa pors	dat 1710-1730 maker kwa pors	kwa pors	
53.22-6-95	sleuf t.o. 258 merk scheepje ger dat 1880-1940? maker kwa pors	twee exemplaren: twee verschillende mallen (vondstcomplex)	68.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk TI gekroond (4 stuks) ong dat 1775-1825 maker kwa pors	76.20-8-95 sleuf merk HHH ger dat 1775-1815 maker kwa pors
54.10-7-95	st merk 96 gekroond ger dat 1850-1870 maker Van der Want kwa pors pijpenkop met opschrift: VERSCHEIDENHEID en OVEREENSTEMMING	61.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk N gekroond ong dat 1715-1735 maker kwa pors	69.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk GN gekroond (2 stuks) ong dat 1775-1825 maker kwa pors	77.20-8-95 sleuf merk TI gekroond ger dat 1775-1815 maker kwa pors
55.12-7-95	st merk geen ger dat 1880-1940? maker kwa grof bovenkant ketel gegla- zuurd (hoornpijp)	62.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk 43 gekroond ong dat 1730-1740 maker kwa pors	70.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk koning David met hoofd en zwaard (2 stuks) ong dat 1775-1825 maker kwa pors	78.20-8-95 sleuf merk GVK gekroond ger dat 1775-1815 maker kwa pors
56.19-7-95	st merk MOL gekroond ong Isaac de Mol (1735-68) dat 1735-1755 maker kwa grof reliëfmerk	63.16-8-95 st merk papegaai in de ring ong dat 1735-1755 maker Cornelis Endeborgh (1732-59)/ Jan Notenboom (1713- 46)/Jannes Zonne (1744-1780) kwa grof reliëfmerk	71.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk drie klaverbladen ong dat 1775-1825 maker kwa pors	79.20-8-95 sleuf merk drie klaverbladen ong dat 1775-1815 maker kwa pors
57.19-7-95	st merk geen ong dat 1900-1925? maker kwa doorrooker-glazuurde pijp met automobiel voor losse steel	64.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk papegaai in de ring (2 stuks) ong dat 1760-1780 maker kwa pors	72.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk drie klaverbladen (4 stuks) ger dat 1775-1825 maker kwa pors	80.20-8-95 sleuf merk EA ger dat 1775-1815 maker kwa pors
58.9-8-95	st dat steel met bijzondere glazuurversiering.	65.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk anker ong dat 1775-1815 maker Abraham van 't Anker (1796-1838)/Jan van Dieveren (1737- 1782)/Leendert Vlak (1795-1819) kwa pors	73.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk geen ger dat 1880-1940? maker kwa grof gelijk aan 12-7-95 zon- der glazuur (hoornpijp)	81.20-8-95 sleuf merk molen ger dat 1775-1815 maker kwa pors
59.16-8-95	sleuf t.o. 206-214 merkmui gekroond ger dat 1700-1730 maker kwa grof reliëfpijp	66.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk klaverblad (5 stuks) ong dat 1775-1825 maker kwa pors	74.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk scheepje (2 stuks) ong dat 1880-1940? maker kwa grof/pors	82.20-8-95 sleuf merk melkmeisje ger dat 1775-1815 maker kwa pors op de steel staat de maker van de pijp (onleesbaar).
60.16-8-95	sleuf t.o. 206-214 merk theepot ong	67.16-8-95 sleuf t.o. 206-214 merk klaverblad ger dat 1775-1825 maker	75.20-8-95 st merk ger dat 1730-1750 maker kwa grof reliëfpijp haan en kip	83.20-8-95 sleuf merk drie klaverbladen ger dat 1775-1815 maker kwa pors glazuurdruppel op de ketel 84.21-8-95 st

merk 65 gekroond ong dat 1880-1940? maker Jan Prince & Cie kwa pors sigarettenpijpje, zwart	soort barokpijp, die gemaakt werd in de eerste helf van de 17e eeuw	Steel versierd met vier Franse lelies in een ruit.	merk EB (Evert Bird?) ong dat 1680-1700 maker Adriaen van der Cruis (Gildelid 1672- 1719) kwa pors Gezien het aantal van zeven fragmenten (vondstcomplex) en drie verschillende mallen is de kans groot dat deze maker aan de Nieuwehaven heeft gewerkt.
85.28-8-95 st merk man op de stoel gekleurd ong dat 1730-1750 maker Cornelis Endenborgh (1732-59)/ Wed. Houbraak (1730- 46) kwa grof	88.18-9-95 st merk geen ger dat 1640-1650 maker kwa grof reliëfpijp met molen en wapenschild	91.15-10-95 st merk geen ger dat 1670-1690 maker kwa pors Het bijzondere van deze pijp is dat de steel is versierd met Franse lelies terwijl de pijp geen merk draagt. Wanneer een 17e eeuwse pijp steelver- siering heeft, heeft hij eigenlijk ook altijd een hielmerk en is de pijp van porseleinen kwali- teit. Van deze soort zijn er nog drie andere gevonden uit dezelfde periode	94.geen datum st merk geen ong dat 1880-1900 maker kwa grof karikatuur kop, gezicht van man met baard
86.30-8-95 st merk IAD ger dat 1670-1690 maker kwa pors	89.21-9-95 st merk Kraan? ong dat 1750-1770 maker Op de pijp is glazuur gedropen; dit is een aanwijzing dat de pot- tenbakkers de pijpen bakten. Deze glazuur- druppels komen vanaf de 2e helft van de 18e eeuw minder voor	92.geen datum st merk LiB ger dat 1670-1690 maker <i>onbekend merk</i> kwa pors	95.geen datum st merk DIM ger dat 1670-1690 maker kwa pors
87.13-9-95 st merk geen ger dat 1630-1645 maker kwa grof Het betreft hier een exemplaar van een	90.7-10-95 st merk IFR ong dat 1670-1690 maker <i>onbekend merk</i> kwa pors	93.geen datum st	

bijlage 4 munten

Determinatie drs. B. J. van der Veen, assistent-conservator Rijksmuseum het Koninklijk Penningenkabinet, Leiden.

- 1 ex. Holland, Philips II (1555-1598), Hollandse penning 15..?
- 1 ex. Holland, Philips II (1555-1598), oord 1578
- 1 ex. Stad Utrecht, duit 16..?
- 1 ex. Frankrijk (feodaal),-, double tournois 16..?
- 1 ex. Frankrijk,-, Liard de France 16..?
- 1 ex. Friesland, oord circa 1620
- 1 ex. Friesland, duit 1626
- 1 ex. Boisbelle en Henrichemont, Maximilian III François de Bethune (1641-1661), double tournois 1642
- 1 ex. Friesland, duit 1653
- 1 ex. Gelderland, duit 1678
- 1 ex. Friesland, duit 1688
- 1 ex. Vlaanderen, Karel II, (1665-1700), oord 1699
- 2 ex. Holland, duit 17..?
- 1 ex. West-Friesland, duit 17..?
- 1 ex. Kleef, Frederik II van Pruisen (1740-1786), 1/4 stuber 17..?
- 1 ex. Holland, duit 17.2?
- 1 ex. Holland, duit 1702
- 1 ex. Brabant, Philips V (1700-1712), oord 1710
- 1 ex. Coesfeld, 8 pfennig 1713
- 1 ex. Holland, duit 1754
- 2 ex. West-Friesland, duit 1754
- 1 ex. West-Friesland, duit 1765
- 1 ex. Holland, duit 1780
- 1 ex. Zeeland, duit 1780
- 1 ex. Zeeland, duit 1783
- 1 ex. Zeeland, duit 1784
- 2 ex. Stad Utrecht, duit 1788
- 1 ex. Stad Utrecht, duit 1790
- 1 ex. Frankfurt, 1 Heller 1818
- 1 ex. Hessen-Darmstad, Ludwig I (1806-1830), 1 pfennig 1819
- 2 ex. Nederland, Willem II, 1 cent 1826
- 1 ex. Nederland, Willem I, 1 cent 1827
- 1 ex. Nederland, Willem II, 1 cent 1830
- 1 ex. Pruisen, 2 pfennig 184.?
- 1 ex. Nederland, Willem III, 1/2 cent 1861
- 1 ex. België, Leopold I, 2 centimes 1863
- 1 ex. België, Leopold II, 2 centimes 1870
- 3 ex. Nederland, Willem III, 1 cent 1878
- 1 ex. Nederland, Wilhelmina, 1 cent 1892
- 1 ex. Nederland, Wilhelmina, 1 cent 190.?
- 2 ex. Nederland, Wilhelmina, 1 cent 1916

Determinatie de heer M. van Dasselaar (Golda)

verklaring van de gebruikte termen

cos	costa-rib
cran	cranium-schedel
epist	epistropheus-draaier
fem	femur-dijbeen
fib	fibula-kuitbeen
hp	hoornpit
hum	humerus-opperarmbeen
man	mandibula-onderkaak (vogel)
mc	metacarpus-middenhandsbeentje
mt	metatarsus-middevoetsbeentje
mp	metapodia-mc of mt
pel	pelvis-bekken
phall	phalange1-1e koot

phall	phalange2-2e koot
rad	radius-spaakbeen
scap	scapula-schouderblad
tar	tarsalia-voetwortelbeentje
tmt	tarsometatarsus-loopbeen
ul	ulna-ellepijp
ver	vertebra-wervel

j = jong, s = slachtsproen, z = zaagsproen, fr = fragment
 dist = distaal = van de romp afgekeerde uiteinde van een pijpbeen
 prox = proximaal = naar de romp gekeerde uiteinde van een pijpbeen

De vondsten zijn per datum gesorteerd op soort, eventueel met vondstnummer (vn). Verder wordt de vindplaats vermeld: sleuf (eventueel met huisnummer)/stort/Goverwelle.

21/4 vn 6 stort geit/schaap: 2 man (div. indiv.)	13/5 stort rund: 2 mt j s 15/5 ? rund: phal geit/schaap: man s	varken/geit/schaap: cos 16/6 stort rund: hp	geit/schaap: cran fr 28/8 gov huis van grote zeeslak ⁵⁵ waarschijnlijk (sub)tropisch
28/4: vn 9 stort rund: 2 hum prox, fem dist, man fr., mc, 3 cos 2z, ul, mt j, fem fr, mc/t j s, epis fr, pel fr, cran fr varken: mc j, man fr, hum j, 2 fem fr s geit/schaap: mt j ,4 rib vogels: fem z (kip) overig: 2 indet	24/5 vn 9 rund: mc j 29/5 stort rund: mt j vis: ver (kabeljauw) haas fem j 30/5 stort vogel: tmt (ooievaar) overig: man (kat), cran (bunzing) ul (haas), indet rund: cran fr, man fr, cos, mt s	17/6 stort/gov rund: mt j varken: man fr, tand 22/6 sleuf rund: mc s varken: man 24/6 stort rund: mc s 26/6 stort rund: phal II ? juni rund: mc, mt j, tar z	30/8 stort rund: mc z?, 2 cran fr, man fr varken: scap j geit/schaap: man 4/9 ? vogel: tmt (haan) 18/9 stort rund: cos (nek), ver fr. varken: scap fr z, scap fr j overig: indet groot paard: fem, rad
3/5 stort paard: hum	31/5 stort kikker: 2 fem haas: ul platvis: os anale (groot)	1/7 stort platvis: wervel varken: fib	21/9 sleuf rund: phal
4/5 vn 23 stort vogel: pel fr. (klein) rund: tar, cos vogel: scap (kip) kikker: rad	1/6 sleuf rund: hp	14/7 ? zeeoor, (schelp uit het geslacht Haliotis) ⁵⁴ (enkele soorten uit dit geslacht o.a. in Europa, Afrika, Amerika)	? rund: mt j, man, tand, 2 cos, tib s varken: tib 1j 1z geit/schaap: mt, man vis: cleithrum
9/5 vn 27 sleuf rund: mt j	7/6 stort rund: cos	22/7 stort rund: mc j, 2 phal 1z, mt z	? diverse slakken ⁵⁶ o.a.: wulk 2 gewone alikruik 3 mossel (1 klep)
9/5 vn 28 stort rund: phal, hum dist varken: hoektand	9/6 ? varken: man fr. 10/6 stort rund: hp z? 12/6 ? rund: fem prox j?	31/7 stort vogel: cran (eend) 16/8 sleuf t.o no. 210-208	
11/5 ? rund: rad/ul s, phal II j varken: phal II geit/schaap: man z paard: mc			

54 Determinatie W.J. Kuijper, Archeologisch Centrum Rijksuniversiteit Leiden.

55 Idem.

56 Idem.

benen voorwerpen/bewerkt bot
(voor zover bekend vermeld stort/sleuf)

1/5 vn 16 runderkoot met vaag telmerk, uit kootspel
10/5 ? fragment waaier
29/5 stort benen knoop
31/5 stort fragment rammelaar, fragment vlooienkam
1/6 sleuf fragment, waaier/plat lepeltje?
12/6 ? mc/mt geit met slijtsporen, weefindustrie?
1/7 stort 2 platte stukjes, bewerkt, deel van waaier?, 1 tandenborstel, opschrift 'extra fine paris'
1/7 stort steel van borstel, opschrift 'le vengeance'
8/7 stort knoop
14/7 ? fragment borstel
15/7 stort werpkoot, uit kootspel
18/9 stort helft van benen kokertje, fraai bewerkt
25/9 stort benen naald
2/10 ? gezaagd fragm. gewei
? gewei van ree, 1 zijde
knoop
lepeltje
knoop
schelp met afbeelding vis
benen rammelaar 18e eeuw
verenkrulmesje/ 17e eeuw